

DE STIKSTOFKRISIS

Onderzoek naar het agrarisch sectoraal draagvlak van de nationale aanpak
stikstofproblematiek

Auteur: Ruben Schroer
E-mail: ruben_schroer@live.nl

Opleiding: Agrotechniek en Management
Onderwijsinstelling: Aeres Hogeschool Dronten
Afstudeerdocent: Dhr. D. de Groot

Datum: 14-09-20
Plaats: Borne

DISCLAIMER

Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van zijn/haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

Voorwoord

Voor u ligt een onderzoek dat gemaakt is ten aanzien van mijn afstudeerscriptie, met als onderwerp de stikstofproblematiek. Het vormt de afsluiting van mijn vier jarige opleiding Agrotechniek & Management, aan de Aeres Hogeschool te Dronten. Deze opleiding is gericht op de techniek, innovatie en management in de agrarische sector.

Het onderwerp van dit onderzoek wijkt iets af van het kenniskader van mijn opleiding. Dit komt doordat ik in het vierde leerjaar voor een verbreding heb gekozen met minoren. Voorafgaand aan deze afstudeerfase heb ik de minoren Agrarisch Advies & Accountancy en Landelijk & Agrarisch Vastgoed gevolgd. Hieruit is mijn interesse in het onderwerp stikstof voortgekomen. Ook sluit dit onderwerp aan bij mijn huidige afstudeerstage. Deze stage loop ik bij 't Gantvoort: een agrarisch makelaars- & adviseurs kantoor.

Het agrarisch sectoraal draagvlak van de nationale aanpak stikstofproblematiek omvat onder andere als inleiding: de geschiedenis van en problematiek rondom mest, het ontstaan van het Nederlands mestbeleid en de reden met gevolgen van het afkeuren van de Programmatische Aanpak Stikstof. Het onderzoek zelf is gericht op het draagvlak vanuit de agrarische sector voor een oplossing van de stikstofproblematiek.

Graag wil ik bij deze mijn afstudeerbegeleider Dirk de Groot bedanken voor de fijne samenwerking. Dirk heeft mij erg geholpen bij het vinden van een goede start en de rode draad voor dit onderzoek. Dit was geen eenvoudige opgave aangezien het een zeer breed onderwerp is. Ook het geven van feedback op de conceptversies heeft erg bijgedragen aan het eindresultaat. Naast Dirk wil ik ook graag alle andere personen bedanken die mij op elk mogelijke wijze hebben geholpen bij dit onderzoek en het geven van feedback.

Ruben Schroer
Borne, augustus 2020

Inhoud

Voorwoord	1
Samenvatting.....	4
Resume	5
1. Inleiding	6
2. Relatie stikstof en landbouw	7
2.1 De landbouw.....	7
2.2 Ontstaan van de mestproblemen.....	7
2.3 Effecten van stikstofoverschot op de natuur	9
2.3.1 Eutrofiëring en verzuring van land- en waternatuur	9
2.3.2 Broeikasgassen.....	10
2.3.3 Drinkwatervervuiling.....	10
3. Tijdlijn regel- en wetgeving meststoffen.....	11
3.1 Huidige mestbeleid.....	11
3.1.1 2015-2019: Wet verantwoorde groei melkveehouderij en fosfaatrechten.	11
4. Samenvatting mestbeleid.....	12
5. PAS: Programmatische aanpak stikstof.....	13
5.1 Natuurbeschermingswet 1998 en de PAS	13
5.1.1 Natuurbeschermingswet 1998	13
5.1.2 Programma Aanpak Stikstof: PAS	14
5.2 Afkeuren Programma aanpak stikstof	15
5.2.1 Juridische duiding van de uitspraak.....	15
6. Vervolg afkeuring PAS	16
6.1 November 2019 – april 2020	16
7. Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak	17
7.1 Stikstofreductie.....	17
7.2 Nieuwe bronmaatregelen.....	18
8. Hoofd- en deelvragen.....	23
8.1 Doelstelling	23
9. Onderzoeksmethode	24
9.1 Materiaal.....	24
9.2 Methode	24
9.2.1 Beantwoording deelvragen.....	25
9.2.2 Betrouwbaarheid interviews	25
10. Planning.....	26

11. Resultaten.....	27
11.1 Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?	27
11.2 Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?	31
11.3 Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?	35
11.4 Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?	38
12. Discussie	40
12.1 Reflectie	40
12.2 Resultaten discussie	41
12.2.1 Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?.....	41
12.2.2 Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?.	42
12.3.3 Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?	42
12.3.4 Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?	43
13. Conclusie	44
14. Aanbeveling	47
Bibliografie	48
Bijlage 1: Vragenlijst interview	52
Bijlage 2: Uitwerkingen per interview	54
Bijlage 3: Uitwerking antwoorden per vraag	85

Samenvatting

Agrarisch Nederland zit in een roerige tijd. Na het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof lijkt de agrarische sector het slachtoffer te zijn van een probleem waarvan de oorzaak in het ontworpen beleid lijkt te zitten. Dit in tegenstelling tot wat de beleidsmakers en een deel van Nederland roepen. Agrarisch Nederland uit haar ongenoegen door een voortdurende reeks van boerenprotesten en ludieke acties. Ondanks meerdere discussies, debatten en overleggen lijkt er geen eenvoudige oplossing te zijn voor dit probleem. Boeren verwijten de regering onder andere dat er niet naar de sector wordt geluisterd. Dit werkt het draagvlak vanuit de agrarische sector, voor het vinden van en accepteren van een oplossing, sterk tegen. De vraag is daarom hoe groot dit draagvlak nog is?

De hoofdvraag voor dit onderzoek luidt dan ook:

Hoe groot is het agrarisch sectorale draagvlak voor een oplossing van de stikstofproblematiek in Nederland?

Om deze vraag beantwoord te krijgen is er kwalitatief onderzoek gedaan op basis van interviews. Deze interviews zijn afgenomen bij agrarisch ondernemers, -makelaars en adviseurs. Voorafgaand is er een vooronderzoek gedaan. Dit vooronderzoek bestaat uit een literatuurstudie naar het ontstaan van het mestbeleid en het ontstaan van de mest- en stikstofproblematiek. De huidige aanpak en maatregelen voor de Nederlandse landbouw ten behoeve van het reduceren van de stikstofuitstoot is hier ook in verwerkt. Een gedetailleerde beschrijving van de onderzoeksmethode is ook te vinden in het vooronderzoek.

Het uiteindelijke resultaat op de hoofdvraag was dat het agrarisch sectorale draagvlak groot genoeg is voor het vinden van een oplossing voor de stikstofproblematiek in Nederland. Dit op voorwaarde dat er onder andere open kaart wordt gespeeld in het beleid van de overheid en hierbij rekening wordt gehouden met andere sectoren. De boeren moet ook een eerlijk perspectief worden aangeboden op de toekomst van (agrarisch) Nederland. Deze toekomst moet ook haalbaar zijn door middel van realistisch gestelde doelen.

Dit onderzoek kan onder andere gebruikt worden door beleidsmakers om een inzicht te krijgen in het beeld vanuit de agrarische sector op de stikstofproblematiek. Wanneer hier effectief mee wordt omgegaan kan het draagvlak voor het vinden van een oplossing mogelijk vergroot worden. Voor de betrokken doelgroepen van dit onderzoek luidt de aanbeveling om de conclusie van dit onderzoek aan te halen bij onder andere besprekingen of discussies met beleidsmakers of organisaties (zowel plaatselijke, regionale als landelijke). Hiermee kan een vloeiende voortgang van de te bediscussiëren onderwerpen behaald worden.

Resume

The agricultural Netherlands is in turbulent times. After rejecting the Program Approach Nitrogen, the agricultural sector seems to be the victim of a problem, of which the cause appears to be in the designed policy. This is in contrast to what policymakers and a part of the Netherlands are saying. Agricultural Netherlands expresses its discontent with a continuous series of farmers' protests and playful actions. Despite multiple discussions, debates and consultations, there does not seem to be an easy solution for this problem. Farmers accuse the government of not listening to the sector, among other things. This strongly counteracts the support from the agricultural sector for finding and accepting a solution. The question therefore, is how large this support base still is?

Therefore, the main question for this research is:

How big is the agricultural sectoral support base for a solution to the nitrogen problem in the Netherlands?

To answer this question, qualitative research was done on the basis of interviews. These interviews were conducted with farmers, estate agents and advisers. A preliminary investigation has been done beforehand. This preliminary study consists of a literature study about the development of the fertilizer policy and the raise of the problems about fertilizer and nitrogen. The current approach and measures for the Dutch agriculture to reduce nitrogen emissions have also been incorporated into the preliminary study. A detailed description of the research method can also be found in this.

The final result of the main question was that support base of the agricultural sectoral is large enough, to find a solution to the nitrogen problem in the Netherlands. This provided that, among other things, government policy is transparent and that other sectors also are taken into account. Farmers must also be offered a fair perspective on the future of the (agricultural) Netherlands. This future must be achievable through realistic goals.

This research can be used by policymakers to gain insight into the standing from the agricultural sector against the nitrogen problem. If this is effectively dealt with, the support for finding a solution could possibly be increased. For the target audience involved in this study, it is recommended to use the conclusion of this study in conferences or discussions with policymakers or organizations (local, regional and national). With this, a smooth progress of the topics to be discussed, can be achieved.

1. Inleiding

Een natuurvergunning of een ander toestemmingsbesluit is nodig voor activiteiten (zoals woningbouw, industrie of landbouw) waarbij stikstof vrijkomt. Tot 29 mei 2019 was toestemming hiervoor gebaseerd op het Programma Aanpak Stikstof (PAS).

Op 29 mei 2019 heeft de Raad van State het PAS ongeldig verklaard. Aanleiding hiervoor is de wijze waarop vergunningverlening tot stand komt op basis van het PAS. In een publicatie van de Raad van State (Raad van State, 2019) staat dat op basis van het PAS *vooruitlopend* op toekomstige positieve gevolgen van maatregelen voor beschermde natuurgebieden, alvast toestemming wordt gegeven voor activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor die gebieden. Zo'n toestemming 'vooraf' mag niet (meer), aldus de Afdeling bestuursrechtspraak.

Deze uitspraak heeft tot gevolg dat activiteiten die significant negatieve gevolgen hebben voor een Natura-2000 gebied, vanaf 29 mei 2019 geen doorgang meer vinden. Ontwikkelingen in onder andere de bouw, industrie en agrarische sector liggen stil omdat hiervoor geen vergunning meer verleend kan worden. Om toch deze doorgang te vinden, wordt er samen met de sectoren gezocht naar nieuwe bron- en herstelmaatregelen voor het behoud en herstel van natuur. Ook is gekeken naar de mogelijkheid om met behulp van intern of extern salderen bepaalde projecten een doorgang te geven. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een rekentool (Schouten, 2019).

In de periode van 29 mei 2019 tot heden heeft het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het Adviescollege Stikstofproblematiek verschillende uitspraken gedaan en adviezen uitgebracht omtrent de stikstofproblematiek. Op 24 april 2020 is er een structurele aanpak stikstof gepubliceerd (Voortgang Stikstofproblematiek: Structurele aanpak, Ministerie van LNV, 2020) waarin maatregelen staan voor natuurbehoud en –herstel, Natuurinclusieve ruimtelijke inrichting, Streefwaarde stikstofreductie voor 2030, Bronmaatregelen gericht op stikstofreductie, Monitoring en bijsturing, Uitwerking van gebiedsgerichte aanpak en regelgeving.

Het hedendaagse probleem, dat aanleiding is voor dit onderzoek, is dat de overheid en de agrarische sector nog steeds niet op één lijn zitten omtrent de agrarische bijdrage voor het oplossen van de stikstofproblematiek. Maatregelen vanuit de overheid voor de agrarische sector blijken in praktijk niet altijd haalbaar (Boerenbusiness, 2020). Door hoogoplopende frustraties in de agrarische sector omtrent de stikstofcrisis zijn er vanaf 1 oktober 2019 meerdere (boeren)protesten geweest (NOS, 2019) om onder andere meer aandacht te krijgen van zowel de maatschappij als politiek.

In de komende hoofdstukken is de hiervoor samengevatte stikstofcrisis uitgewerkt. Eerst zal een toelichting op het begrip stikstof volgen, met onder andere een beschrijving wat de relatie is tussen landbouw en stikstof. Vervolgens is het ontstaan van de mestproblematiek en het mestbeleid beschreven. Dit onderdeel van het vooronderzoek sluit af met het een verdieping op de Programmatische Aanpak Stikstof en de structurele aanpak stikstof.

2. Relatie stikstof en landbouw

In dit hoofdstuk is de relatie tussen stikstof en de landbouw verduidelijkt. Het begint met een globale omschrijving van de landbouw gevolgd door het ontstaan van de problematiek rondom mest.

2.1 De landbouw

Het doel van de Nederlandse landbouw is het produceren van voedsel, zoals vlees, groenten en fruit. Dit is niet alleen voor de Nederlandse bevolking, maar ook voor de rest van de wereldbevolking. Volgens Wageningen University & Research (WUR, 2020) bedroeg de waarde van de Nederlandse landbouwexport in 2019 €94,5 miljard euro en haalde daarmee een nieuw landbouwexport record. Deze waarde maakt voor 1,4% deel uit van het Nederlands bruto binnenlands product (bbp) in 2019. Het hele agrocomplex¹ was in 2018 goed voor 6,4% van het Nederlands bbp. Deze gegevens tonen aan dat de landbouw belangrijk is voor de Nederlandse economie (WUR, 2020).

2.2 Ontstaan van de mestproblemen

De Nederlandse landbouw heeft al tientallen jaren een mestprobleem. Het probleem is ontstaan vanaf de jaren 50, toen de goedkope kunstmest en lage veevoerprijzen op de markt kwamen. Deze ontwikkelingen zorgden voor een versnelde intensivering van de landbouw. Deze intensivering heeft geleid tot een stijging van de nutriëntenoverschotten (overschot van voornamelijk stikstof en fosfor) in de Nederlandse landbouw. Door een te grote aanvoer van stikstof en fosfor² naar de bodem, ontstonden er ongewenste milieueffecten als eutrofiëring (verrijking van bodem-/grondwater met voedingsstoffen door lozing mineralen) (Leentvaar, P, 1970)), verzuring en verontreiniging. Vanaf de jaren 70 van de twintigste eeuw kwamen de eerste negatieve uitingen over de Nederlandse wijze van landbouw. De effecten die voortvloeien uit de intensieve productie, zoals de nutriëntenverliezen, krijgen maatschappelijke aandacht: drinkwaterbronnen zijn vervuild geraakt en door een te hoog mineralengehalte ontstonden bij dieren ziekteverschijnselen. Mede door de kritiek vanuit de maatschappij op de Nederlandse landbouw veranderde het aanzien in deze jaren. Na enkele jaren erkennen de Nederlandse overheid én de Europese overheden deze problemen.

Volgens Janssen & van Beusichem (1999) zijn stikstof en fosfor essentiële nutriënten die in grote hoeveelheden nodig zijn voor de groei van gewassen. Sinds jaar en dag proberen boeren wereldwijd de opbrengsten per hectare te verhogen door de hoeveelheid nutriënten in de bodem te laten vergroten. Tot het eind van de 19de eeuw bleek de hoeveelheid mest voor een groot deel bepalend te zijn voor de hoeveelheid land dat men kon bebouwen (Schröder, 2005). Hierdoor ontstond er een goede balans tussen gewasproductie en dierlijke productie. Volgens Smil (2001) veranderde deze balans zeer snel doordat Fritz Haber en Carl Bosch vanaf de 20ste eeuw een (stikstof)kunstmest hebben uitgevonden. Fosfaatkunstmest is in de veertiger jaren van de 19de eeuw al uitgevonden door Lawes en von Liebig. Volgens McNeil & Winiwarter (2004) zijn deze soorten kunstmest pas op grote schaal ingezet vanaf de jaren 50 uit de 20^e eeuw. Aanleiding hiervoor waren de hoge transportprijzen, de economische depressie van de jaren 30 van de twintigste eeuw, gevolgd door de twee wereldoorlogen.

¹ Het agrocomplex bestaat naast de landbouw uit de verwerkende voedings- en genotmiddelenindustrie.

² Stikstof en fosfor zijn onder andere bestanddelen van mest (Tabellen mest, RVO z.d.)

De hiervoor genoemde soorten (goedkope) kunstmest kwamen vanaf de jaren 50 ook in de Nederlandse landbouw steeds meer in omloop. Daarnaast zorgde het Europees landbouwbeleid, dat volgens Oskam et al (2005) boeren aanspoorde tot hogere en efficiëntere productie, voor de invoer van grote hoeveelheden goedkoop veevoer (zoals sojaschroot, palmpitschroot en tapioca). Dit was vrijgesteld van importheffingen. Deze kwestie werd ook wel 'het Gat van Rotterdam' genoemd. Door deze "ongeremde" toestroom van veevoer intensiverde de Nederlandse landbouw sneller, waardoor ook het overschot aan nutriënten toenam (Oenema et al, 1998). Doordat veel boerderijen uiteen vielen in of akkerbouw- of veehouderijbedrijven ontwikkelde er landelijk een verminderde efficiëntie van nutriënten (Schröder, 2005). De hiervoor genoemde desintegratie van boerderijen maakte dat mest voor de niet-grondgebonden veehouderijbedrijven (intensieve veehouderijen) een afvalstof van het productieproces werd.

Vanaf deze jaren 50 speelt ook mee dat het moraal onder een groot deel van de boeren gericht is op de groei van productiviteit. Dit staat nog los van de beschikbaarheid over goedkope stikstof en fosfor, dat ook op bedrijfsniveau leidt tot overschotten. Het streven van de boeren naar productiviteitsgroei, het 'boeren productiviteitsethos' (Lowe & Ward, 1997), in combinatie met gebrekkige informatie over de productieomstandigheden en het risicomijdend gedrag, leidt tot de toediening van een surplus aan meststoffen.

De hiervoor benoemde gebrekkige informatie over productieomstandigheden betreft kennis over de mineralisatie van de organisch gebonden nutriënten in mest, de nutriëntbehoefte van de plant, de ruimtelijke variabiliteit in bodemkenmerken en de weersomstandigheden (Babcock, 1992; Verhagen, 1997; Booltink et al, 2001; Power et al, 2001; Reinhardt et al, 2002; Schröder, 2005). Het risicomijdend gedrag, dat volgens onderzoek veel voorkomt bij de boeren, heeft tot gevolg dat boeren veelal neigen om safe te spelen, wat betreft het nutriëntengebruik (Marshall et al, 1997; Huang et al, 2000). Deze risicoperceptie onder de boeren heeft tot gevolg dat er meer nutriënten aan het mineralen systeem worden toegevoegd/aangewend dan dat er met het oogsten van de gewassen worden afgevoerd.

Volgens Vitousek et al (1997), heeft een te grote aanvoer van onder andere stikstof en fosfor als gevolg dat de ecologische processen ontregeld worden. Een deel van deze aanvoer verdwijnt namelijk in het omliggende milieu. Te veel stikstof heeft onder andere eutrofiëring van zoet en zout oppervlaktewater en landnatuur, verzuring van bodem en water en verontreiniging van grondwater als negatief effect op het milieu. Daarnaast draagt het volgens het RIVM (2004c) bij aan het broeikaseffect. Het broeikaseffect van stikstofgas 'N₂O' is 310 keer sterker dan CO₂. Dit concludeert IPCC (1996). Doordat fosfaat uitspoelt naar het grond- en oppervlaktewater, raakt het grondwater verontreinigd en ontstaat een eutrofiëeringsproces in het oppervlaktewater (RIVM, 2004c).

Frouws (1993) concludeert dat vanaf de jaren 70 van de twintigste eeuw de eerste kritiek ontstaat op de intensieve wijze van produceren in de Nederlandse landbouw. De negatieve effecten op het milieu, door de grootschalige nutriëntenverliezen, komen aan het licht; zoals vervuilde drinkwaterbronnen en koeien die ziekteverschijnselen tonen van te hoge kaliumgehalten (Kemp & 't Hart, 1957; Reijnders, 2002). De Nederlandse landbouw krijgt in deze jaren een ander aanzien vanuit de maatschappij. Dit veranderingsproces is versterkt nadat er twee belangrijke internationale rapporten zijn gepubliceerd: 'Silent Spring' van Rachel Carson (1962) en 'Limits to Growth' van Dennis Meadows en de Club van

Rome (1972). In beide rapporten is te lezen hoe de intensivering van de landbouw zorgt voor grote toekomstige problemen.

Rond de jaren 1970-1980 erkenden de Nederlandse en Europese overheden de problemen die voortkwamen uit de intensieve productiewijze van de landbouw. Een mestbeleid ontwikkelen waar én de Nederlandse overheid én de boerenbonden de effectiviteit van inzien blijft echter een moeizaam proces. Door de invloeden en zeggenschap van de politiek en de landbouwwakbonden in het mestbeleid komt het proces met veel vertragingen langzamerhand op gang (Frouws, 1993). De veroordeling door het Europese hof van de Nederlandse uitvoering van de Nitraatrichtlijn (in 1991 opgesteld) is in dit opzicht karakteriserend. Dit concluderen van Bavel et al, (2004) en van Rijswijk, (2004). Ondanks dat de fosfaat- en stikstofoverschotten sterk zijn gedaald door het Nederlandse mestbeleid, blijft Nederland moeite hebben om de (Europese) doelen te halen (RIVM, 2005).

2.3 Effecten van stikstofoverschot op de natuur

De combinatie van een hoge nutriëntenaanvoer en de lage nutriëntengebruiksefficiëntie heeft als een van de belangrijkste gevolgen dat stikstof verloren gaat. Dit verlies ontstaat door uitspoeling, ammoniakvervluchtiging en denitrificatie. Hierdoor raken waterlichamen en de atmosfeer vervuult (Mosier et al, 2004). Volgens Tartowski & Howarth (2001) hebben de wereldwijde menselijke activiteiten, van de afgelopen 50 jaar, de totale wereldstikstofkringloop veranderd. Deze menselijke invloed op de stikstofkringloop heeft eutrofiëring en verzuring van land- en waternatuur, uitstoot van broeikasgassen en de drinkwatervervuiling tot gevolg. Deze gevolgen zijn in deze paragraaf verder toegelicht.

2.3.1 Eutrofiëring en verzuring van land- en waternatuur

Eutrofiëring is een vermesting proces. Door een overschot van voedingsstoffen ontstaat er een versterkte groei en vermeerdering van bepaalde soorten planten en dieren. Dit heeft tot gevolg dat de biodiversiteit afneemt (Tartowski & Howarth, 2001). Eutrofiëring treedt zowel op in water als op het land. In een aquatisch ecosysteem (een oceaan, meer e.d.) bijvoorbeeld, is de biodiversiteit het grootst in oligotrofe omstandigheden (voedselarm). Door eutrofiëring schakelt deze omgeving om van een oligotrofe- naar eutrofe (voedselrijk) omgeving. Deze conversie heeft de afname van de soortendiversiteit tot gevolg, waardoor er niet alleen een aantal kwetsbare of zeldzame soorten, maar ook grote groepen dier- en plantensoorten uitsterven. Ook kunnen door dit proces hele ecosystemen verdwijnen (Tartowski & Howarth, 2001).

Hierboven is uitgelegd dat door vermesting de biodiversiteit af kan nemen. Deze vermesting heeft, naast nutriëntenverrijking van de bodem, ook verzuring van de bodem tot gevolg. De verzuring veroorzaakt vermindering van de soortenrijkdom. Door vervluchtiging van ammoniak in landbouwsystemen en door de uitstoot van gassen (NO_x en SO₂) uit industriële bronnen, kan verzuring ontstaan. De landbouw is voor het grootste deel verantwoordelijk voor de ammoniakuitstoot (RIVM, 2004a). Dit verzuringproces ziet er als volgt uit:

Ammoniak (NH₃) wordt geneutraliseerd door de wolken, aerosolen³ en regen. Door deze neutralisatie in de atmosfeer slaat het neer in de vorm van NH₄ (ammonium). Dit wordt opgenomen door de planten en/of afgebroken door bacteriën tot nitriet (NO₂) en nitraat (NO₃). Deze processen (opname

³ Aerosolen zijn kleine (vloeistof) deeltjes in de lucht. (bron: KNMI, z.d.)

en nitrificatie), zorgen voor het vrijlaten van waterstofionen. Deze toename van waterstofionen zorgt voor verlaging van de pH en dus voor verzuring van de bodem (*Tartowski & Howarth, 2001*).

2.3.2 Broeikasgassen

Gasvormige stikstofverliezen dragen bij aan het broeikaseffect in hogere luchtlagen. Dit komt doordat bij zowel nitrificatie als denitrificatie lachgas vrijkomt. Dit lachgas is 310 keer sterker dan het broeikasgas CO₂ (*IPCC, 1996*). Naast lachgas stoot de landbouw ook andere broeikasgassen uit, zoals methaan (CH₄) en koolstofdioxide (CO₂). De invloeden op de stikstofkringloop door menselijke activiteiten, hebben gezorgd voor een toename van de uitstoot van broeikasgassen door de landbouw.

2.3.3 Drinkwatervervuiling

Een laatste milieueffect door verliezen van nutriënten mond zich uit in het grondwater. Naast de hiervoor genoemde effecten als eutrofiëring en verzuring van wateren, heeft uitspoeling van stikstof naar grondwater ook verhoogde concentraties als gevolg. Wanneer dit water als einddoel drinkwater heeft, moet het gezuiverd worden. Hoge nitraatgehaltes in drinkwater hebben een verband met de ziekte 'methemoglobinemie', die bij kinderen dodelijk kan zijn (*Vitousek et al, 1997*). Echter, ontwikkelingen op dit gebied lijken erop te wijzen dat deze verhoogde nitraatgehaltes ook niet schadelijk kunnen zijn en soms zelfs positieve gevolgen kunnen hebben op de gezondheid van de mens (*Mosier et al, 2004; van Kasteren, 2004*). De invloed van een hogere nitraatconcentratie in water op de mensgezondheid blijft dus nog een controversieel onderwerp.

Uit het bovenstaande is te concluderen dat de nutriëntenoverschotten negatieve effecten hebben op de natuur, zoals vermindering van het soortenrijkdom, vervuilen van drinkwater en het versterken van het broeikaseffect, en dat de Nederlandse landbouw hier mede verantwoordelijk voor is. Voor dit vooronderzoek is het niet relevant hoe groot het aandeel van de Nederlandse landbouw is. Echter, voor de politieke en maatschappelijke discussie is het (werkelijke) aandeel van de Nederlandse landbouw wel van belang omdat hierop de wet- en regelgeving is gebaseerd.

3. Tijdlijn regel- en wetgeving meststoffen

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van de regel- en wetgeving omtrent het gebruik van meststoffen, die de overheid heeft opgelegd sinds de eerste geluiden van bodem- en watervervuiling. De eerste wetten zijn ontstaan in de jaren 80 van de 20^e eeuw. Deze wetten zijn ‘doorontwikkeld’ tot op heden. Om de relevantie voor het onderwerp van dit onderzoek te behouden is het oude mestbeleid (jaren 80 tot circa 2006) achterwege gelaten.

In 2006 heeft de Nederlandse overheid een nieuw systeem op basis van gebruiksnormen ingevoerd en zijn het oudere MINAS en MAO's afgeschaft. Het nieuwe systeem werkt op basis van dierrechten en gebruiksnormen. Het gebruiksnormenstelsel verplicht het om te bemesten naar wat de gewassen aan mineralen (stikstof en fosfaat) nodig hebben uit dierlijke mest en kunstmest (van Grinsven et al, 2004). Aannames over wat toelaatbare stikstof- en fosfaatverliezen naar het milieu zijn, gelden niet meer

3.1 Huidige mestbeleid

In de periode na de invoering van het systeem van gebruiksnormen zijn er tot 2015 geen grote ingrijpende wijzigingen geweest ten aanzien van het Nederlands mestbeleid. Tijdens een les van dhr. Greijdanus (december 2019) is een PowerPoint aan bod gekomen waarin het vervolg van het mestbeleid is behandeld. Daaruit is het volgende te concluderen:

3.1.1 2015-2019: Wet verantwoorde groei melkveehouderij en fosfaatrechten.

In 2015 is de melkquotaregeling afgeschaft. Om, als gevolg hiervan, een ongeremde groei van de melkveestapel en negatieve effecten op het milieu te voorkomen, biedt het kabinet mogelijkheden voor de melkveehouderij om toch verantwoord te groeien. Hiervoor is het stelsel van verantwoorde groei melkveehouderij ontwikkeld. Ondernemers krijgen een melkveefosfaatreferentie, gebaseerd op productiejaar 2013. Wanneer een ondernemer vanaf dat moment wil groeien zijn er twee keuzes; groeien met grond waarop de extra geproduceerde mest (fosfaatproductie) geplaatst kan worden, of groeien door de extra geproduceerde mest te verwerken. Een combinatie is ook mogelijk. De grondgebondenheid ziet de zuivelsector als een vereiste voor een duurzaam en maatschappelijk accepteerbare melkveehouderij (Dijksma, 2013-2014).

Om de hiervoor benoemde grondgebondenheid te waarborgen, is in 2016 de AMvB grondgebonden groei melkveehouderij geïntroduceerd. De grondgebonden groei melkveehouderij beperkt de keuze tussen groeien met grond of groeien door mestverwerking, door grenzen te stellen aan het percentage dat verwerkt mag worden. Dit percentage geldt vanaf een bepaalde fosfaatoverschot ten opzicht van de jaren 2014 en 2015 (Dijksma, 2015-2016). Ook is in 2016 de Kringloopwijzer ingevoerd vanuit de zuivelverwerkers in Nederland. Het is een managementtool om de milieuprestaties van een bedrijf in beeld te brengen. Het is geen wetgeving vanuit de overheid, maar een verplichting vanuit de zuivelverwerkers naar de melkleveranciers toe (Verantwoordeveehouderij, Z.D.).

Om in 2017 de derogatie te behouden, was Nederland verplicht om de fosfaatproductie te verlagen. Het maatregelenpakket fosfaatreductie 2017 bestond uit drie maatregelen, te weten:

1. Regeling fosfaatreductieplan 2017
2. Voerspoor melkveehouderij
3. Subsidieregeling beëindiging melkveehouderij

Vanaf 1 maart 2017 moest de melkveestapel verkleind worden. Dit gebeurde in 5 periodes, tot eind 2017. Melkproducenten moesten hun aantal vrouwelijke runderen terugbrengen naar het aantal op 2 juli 2015 min 4%. Wanneer een bedrijf grondgebonden was, gold de 4% korting niet (RVO, 2020). Om de derogatie te blijven behouden en te voldoen aan de voorwaarden ervan, is in 2018 het stelsel van fosfaatrechten ingevoerd (Grapperhaus, 522, 2017). In het stelsel van fosfaatrechten is bepaald dat (onder andere) elke melkveehouder een hoeveelheid fosfaatrechten krijgt op basis van het aantal koeien gehouden op 2 juli 2015 en is één recht goed voor de productie van 1 kilo fosfaat per jaar. De rechten zijn ook verhandelbaar, maar bij rechtenoverdracht is er een afroaming ingevoerd van 10% (van Dam, 2016). In 2019 is dit percentage verhoogd naar 20%.

4. Samenvatting mestbeleid

Zoals uit voorgaande informatie blijkt kent het Nederlands mestbeleid een lange geschiedenis. In de jaren 70 van de vorige eeuw werd voor het eerst duidelijk dat de intensieve manier van produceren door de Nederlandse landbouw negatieve effecten had op het omliggende milieu. 40 jaar mestbeleid met regels, wetten, uitvoeringsbesluiten en AMvB's, heeft uiteindelijk geleid tot een complex systeem om de kwaliteit van water, lucht en natuur te verbeteren. Het behouden van nationaal- en Europees draagvlak is tot op heden geen eenvoudige opgave. Dit zal ook blijken uit volgend hoofdstuk, waarin de huidige stikstofproblematiek wordt uitgewerkt.

5. PAS: Programmatische aanpak stikstof

In dit hoofdstuk is de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) uitgewerkt. Als eerst is te lezen waar de PAS onderdeel van uitmaakt en hoe dit tot stand is gekomen. Vervolgens wordt de PAS zelf kort toegelicht met als afsluitend deelhoofdstuk een toelichting op de afschaffing van de PAS.

5.1 Natuurbeschermingswet 1998 en de PAS

De PAS is opgenomen in de Natuurbeschermingswet 1998. De Natuurbeschermingswet 1998 is een aanvullende wetgeving waar onder andere de Nederlandse landbouwers mee te maken hebben. Dit geldt dus naast de bestaande mestwetgeving. Hieronder is de Natuurbeschermingswet 1998 kort toegelicht, gevolgd door een koppeling met de PAS.

5.1.1 Natuurbeschermingswet 1998

Sinds het jaar 1967 heeft Nederland een Natuurbeschermingswet. Deze voldeed echter niet aan de verplichtingen die gesteld worden in internationale verdragen en Europese richtlijnen, om de bescherming van gebieden en soorten te waarborgen. Om deze reden is er in 1998 een gewijzigde, nieuwe Natuurbeschermingswet opgesteld die uitsluitend gericht is op gebieden. De soortenbescherming is opgenomen in de Flora- en Faunawet.

De Natuurbeschermingswet 1998 is onder andere gericht op een uitgestrekt Europees netwerk van gebieden die beschermd worden namens de Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn; de Natura 2000. De Natuurbeschermingswet heeft rondom deze gebieden een uitgebreid scala aan regels en toelichtingen gesteld om het beheer, herstel en de bescherming ervan mogelijk te maken. Op deze manier is het een juridische basis voor het Natuurbeleidsplan, vergunningverlening, aanwijzing van beschermde gebieden, schadevergoedingen, toezicht en beroep.

(Veerman, 2005.)

5.1.2 Programma Aanpak Stikstof: PAS

Inleiding en aanleiding

Het programma aanpak stikstof is gericht op het verbinden van economische ontwikkelingen met het op termijn behalen van de instandhoudingsdoelstellingen van de (voor de natura 2000-gebieden die opgenomen zijn in het programma aanpak stikstof) stikstofgevoelige habitattypen en soorten. De aandacht bij deze verbinding is gericht op het voorkomen van achteruitgang en wanneer nodig het realiseren van herstel. Hiervoor zijn er brongerichte maatregelen opgesteld die moeten zorgen voor een afname van stikstofdepositie en herstelmaatregelen voor het versterken van de Natura 2000-gebieden.

De overbelasting van stikstofdepositie is in veel Natura 2000-gebieden een probleem bij de realisatie van de instandhoudingsdoelstellingen voor de stikstofgevoelige natuur in die gebieden. Dit is de aanleiding voor het opstellen van het programma aanpak stikstof. De consequenties (volgend uit de overbelasting) voor de mogelijkheden om activiteiten (die stikstof emissie veroorzaken) uit te voeren in en rondom Natura 2000-gebieden, zijn in praktijk merkbaar voor ondernemers en overheden. Vergunningaanvragen op basis van de Natuurbeschermingswet 1998 zijn regelmatig afgewezen en verleende vergunningen zijn door de rechter vernietigd wanneer de eigenaar van de vergunning niet voldoende kan onderbouwen dat de activiteiten geen negatief effect hebben op de natura 2000-gebieden.

Nadat het Toetsingskader ammoniak en Natura 2000, voor het beoordelen van aanvragen van vergunningen voor uitbreiding en nieuwbouw van veehouderijen, in 2008 op bezwaren van de Raad van State stuitte, heeft een taskforce en later een adviesgroep aanbevelingen gedaan. Dit was erop gericht om de hiervoor benoemde problematiek via een programmatische methode/werkwijze aan te pakken. De op 31 maart 2010 in werking getreden Crisis- en herstelwet heeft de opdracht tot het oprichten van een programma aanpak stikstof, in de Natuurbeschermingswet 1998 opgenomen.

(Dijksma & Haegen-Maas Geesteranus, 2015)

Het programma

Het programma aanpak stikstof is ontworpen door alle betrokken overheden op provinciaal en rijksniveau, waarbij is gezorgd voor een gezamenlijke en samenhangende aanpak. Dit bestaat uit brongerichte maatregelen en gebiedsspecifieke effectgerichte herstelmaatregelen. Als gevolg van deze maatregelen kunnen in en rondom de Natura 2000-gebieden economische activiteiten (die stikstofdepositie veroorzaken) worden toegelaten. Het programma heeft betrekking op 118 natura 2000-gebieden. Dit zijn alleen de gebieden waar sprake is van een stikstofprobleem. Het programma is in werking getreden op 1 juli 2015, voor een periode van zes jaar. Vanaf het moment van inwerkingtreding kan bij de verlening van toestemming voor activiteiten die stikstofdepositie veroorzaken, gebruik worden gemaakt van het programma en de daarmee verbonden onderbouwing.

Gezien de landbouw voor een groot deel verantwoordelijk is voor de stikstofuitstoot, moet deze sector een belangrijke bijdrage leveren aan de reductie van stikstofdepositie. Om dit te realiseren hebben de Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland, de Nederlandse Zuivel Organisatie, Cumela Nederland, de Nederlandse Vakbond Varkenshouderij, de Nederlandse Vakbond Pluimveehouders, de Nederlandse

Melkveehouders Vakbond en de Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie met de toenmalige Staatssecretaris van Economische Zaken afspraken en maatregelen vastgelegd in de 'Overeenkomst generieke maatregelen in verband met het Programma Aanpak Stikstof', om de ammoniakemissie van de landbouw te reduceren. Naast deze afspraken is in 2015 het Besluit emissiearme huisvesting van kracht gegaan, waarin een aanscherping is opgenomen voor de maximum ammoniakemissie uit stallen. Daarnaast zijn de normen aangescherpt in het Besluit gebruik meststoffen. Het voldoen aan deze aangescherpte emissienormen is verplicht gesteld voor het verkrijgen van ontwikkelingsruimte (ruimte om stikstofemissie veroorzakende activiteiten toestemming te verlenen via de PAS). De Gedeputeerde staten zijn in de regel het bevoegde gezag voor het verlenen van vergunningen.

(Dijkma & Schultz van Haegen-Maas Geesteranus, 2015)

5.2 Afkeuren Programma aanpak stikstof

Op 29 mei 2019 heeft de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State het PAS ongeldig verklaard. Aanleiding hiervoor is de wijze waarop vergunningverlening tot stand komt op basis van het PAS. In een kamerbrief van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (Schouten, 2019) staat dat op basis van het PAS *vooruitlopend* op toekomstige positieve gevolgen van maatregelen voor beschermde natuurgebieden, alvast toestemming wordt gegeven voor activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor die gebieden. Zo'n toestemming 'vooraf' mag niet (meer), aldus de Afdeling bestuursrechtspraak.

5.2.1 Juridische duiding van de uitspraak

De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna: de Afdeling) heeft uiteindelijk geoordeeld dat de beoordeling die aan het PAS ten grondslag ligt (de passende beoordeling), niet voldoet aan de eisen die gesteld zijn in de Europese Habitatrichtlijn. De conclusie van de Afdeling was dat de verwachte voordelen van maatregelen, die betrokken zijn bij de passende beoordeling, niet vaststonden op het moment van de beoordeling.

Het is dus, volgens de Europese Habitatrichtlijn, de bedoeling dat de positieve effecten van de maatregelen en autonome ontwikkelingen (die betrokken zijn in de passende beoordeling) vaststaan op het moment dat er beoordeeld wordt.

De hiervoor genoemde gegevens betekenen dus dat er geen vergunning of toestemmingsbesluit gegeven kon worden dat gebaseerd is op de passende beoordeling van het PAS. Dit heeft tot gevolg gehad dat vergunningen, gebaseerd op het PAS, waartegen een beroep is ingesteld, vernietigd zijn. Ook lopende vergunningaanvragen waartegen een bezwaar is ingediend, konden niet langer gebaseerd worden op het PAS. Echter, wanneer er een onherroepelijke vergunning is afgegeven, waren er geen gevolgen naar aanleiding van de uitspraak. Onder het PAS viel ook een vrijstelling van vergunning. Dit kon verkregen worden wanneer de stikstof uitstotende activiteit onder de grens- of drempelwaarde van depositie bleef, of op minimaal een bepaalde afstand van een Natura 2000-gebied plaats vond. Deze vrijstellingen, zogenaamde 'PAS-meldingen', zijn allemaal ongeldig verklaard en dienen alsnog te beschikken over een verleend toestemmingsbesluit.

(Schouten, juni 2019)

6. Vervolg afkeuring PAS

Na de uitspraak op 29 mei 2019, het afkeuren van het PAS, zijn er door de Nederlandse overheid belangrijke stappen gezet op het gebied van verlagen van de stikstofdepositie via maatregelen, investeringen in natuurherstel en natuurverbetering en op het gebied van een gebiedsgerichte aanpak. Hieronder zijn de stappen in grote lijnen samengevat.

6.1 November 2019 – april 2020

Voor het actueel en bondig houden van dit vooronderzoek zijn de stappen voor de aanpak van de stikstofproblematiek uit de periode van september 2019 tot de laatste berichtgeving vanuit de overheid achterwege gelaten. In deze periode zijn wel enkele stappen gezet met betrekking tot de voortgang ervan, maar dit gaat over enkel tijdelijke wetgeving. De voortgangsstappen zijn hieronder kort weergegeven (Schouten, februari 2020)

- Nov 2019: Aankondiging bronmaatregelen van kabinet om op korte termijn de woningbouw en zeven MIRT-projecten te realiseren
- Dec 2019: Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak
- Feb 2020: Reactie kabinet: advies 'Beweiden en bemesten' van Adviescollege Stikstofproblematiek
- Feb 2020: Nieuwe (bron)maatregelen (pakket landbouw) om gebiedsgerichte aanpak impuls te geven.
- Feb 2020: Eerste pakket voor de natuur en aankondiging van de natuurbank
- Feb 2020: Publicatie Subsidiemodule brongerichte verduurzaming stal en managementmaatregelen
- Feb/Mrt 2020: Openstelling van het stikstofregistratiesysteem
- Voorjaar 2020: Reactie kabinet op advies 'Luchtvaart' van Adviescollege Stikstofproblematiek
- Voorjaar 2020: Verdere invulling aanpak natuurherstel en –verbetering
- Voorjaar 2020: Volgende (bron)maatregelen in betrokken sectoren
- Voorjaar 2020: Streefwaarde vastgesteld voor het reduceren van stikstofuitstoot in het jaar 2030
- Voor zomer 2020: Reactie van kabinet: advies 'Lange termijn' van het Adviescollege Stikstofproblematiek

7. Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak

Op 24 april 2020 is er door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit een brief opgesteld over de structurele aanpak stikstof. Dit hoofdstuk ligt de twee meest relevante onderwerpen voor dit vooronderzoek uit de brief toe. Het gaat hier om de stikstofreductie en het nieuwe pakket van bronmaatregelen. Alle informatie uit dit hoofdstuk is afkomstig uit de brief van Schouten van 24 april 2020, tenzij anders vermeld.

7.1 Stikstofreductie

De streefwaarde van het kabinet is om in 2030 ten minste 50% van de hectares met stikstofgevoelige natuur in Natura 2000-gebieden onder de kritische depositiewaarde⁴ te krijgen. Voor de realisatie van de streefwaarde, is een gemiddelde reductie van stikstofdepositie nodig van 255mol/ha/jr⁵ in 2030.

Een groot deel van de reductie (ongeveer 120mol/ha/jr) moet in 2030 zijn bereikt als gevolg van eerder vastgelegd beleid in de landbouw, mobiliteit, industrie en energie. Ook de maatregelen uit het Klimaatakkoord dragen voor circa 25mol/ha/jr bij aan de realisatie van de streefwaarde. Wat resteert is een reductieopgave van 110mol/ha/jr. Om voldoende rekening te houden met onzekerheden in externe factoren, werkt het kabinet met een bandbreedte van 100 tot 120 mol/ha/jr. Voor het realiseren van deze bandbreedte is er een breed pakket aan bronmaatregelen ontworpen dat bij elkaar opgeteld moet zorgen voor een reductie van circa 103 tot 180mol/ha/jr in 2030.

⁴ KDW: Kritische depositie waarde: Dit is de grens waarboven het risico aanwezig is dat de kwaliteit van de habitat of het leefgebied wordt aangetast. Deze aantasting kan gebeuren door vermestende en/of verzurende invloed, afkomstig van stikstofdepositie uit de atmosfeer (Bekker en Heijligers, 2018).

⁵ Depositie van stikstof wordt uitgedrukt in mol/ha/jr. Het gaat om gemiddelde waardes (Schouten, april 2020)

7.2 Nieuwe bronmaatregelen

In de brief van 24 april 2020 zijn de maatregelen toegelicht die het kabinet neemt om de uitstoot en neerslag van stikstof te verminderen, om de natuur te herstellen en de verlening van vergunningen weer op gang te krijgen. Hieronder zijn de nieuwe bronmaatregelen en de reeds aangekondigde maatregelen weergegeven (figuur 4)

Nieuwe bronmaatregelen	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	Cum.
Natuurpakket		200	250	300	300	300	300	300	300	300	300	2.850
Tweede verhoging subsidieregeling sanering varkenshouderijen	75	200										275
Landelijke beëindigingsmaatregel		100	700	200								1.000
Verlagen ruw eiwitgehalte veevoer	10	21	21	21								73
Vergroten aantal uren weldegang	1	1	0,5	0,5								3
Verdunnen mest		21	42	42								105
Stalmaatregelen				35	35	35	35	35	35	35	35	280
Maatwerk piekbelasters Industrie		20										20
Verkenning aanpassing BBT												0
Retrofit binnenvaart	4	12	14	16	16	5	4	4	2	2		79
Stimuleren elektrisch taxiën					7	1	1	1				10
Gerichte handhaving Adblue	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	20
Walstroom zeevaart	4	6	2									12
Nieuwe bronmaatregelen	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	Cum.
Natuurpakket		200	250	300	300	300	300	300	300	300	300	2.850
Tweede verhoging subsidieregeling sanering varkenshouderijen	75	200										275
Landelijke beëindigingsmaatregel		100	700	200								1.000
Verlagen ruw eiwitgehalte veevoer	10	21	21	21								73
Vergroten aantal uren weldegang	1	1	0,5	0,5								3
Verdunnen mest		21	42	42								105
Stalmaatregelen				35	35	35	35	35	35	35	35	280
Maatwerk piekbelasters Industrie		20										20
Verkenning aanpassing BBT												0
Retrofit binnenvaart	4	12	14	16	16	5	4	4	2	2		79
Stimuleren elektrisch taxiën					7	1	1	1				10
Gerichte handhaving Adblue	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	20
Walstroom zeevaart	4	6	2									12
Omschakelfonds	10	65	50	50								175
Mestverwerking		2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	15
Innovatie Bouw	5	10	10									25**
Handhaving ter ondersteuning van pakket	2	4	6	8	10	10	10	10	10	10	10	90
Begroting programma DG Stikstof (ind RIVM/PBL)	18	20	7	7	7	4	3	3	3	3	3	78
SUBTOTAAL	125	682	1111	685	379	359	356	356	353	353	351	5108¹

Reeds aangekondigde maatregelen												
Natuurpakket: Natuurbank	PM	PM										125 ²
Natuurpakket: regeling natuurherstel	PM	PM										125 ³
Eerste verhoging varkenshouderij	60											60
Subsidie brongerichte verduurzaming	5	15	17	18	19	48	10	10	10	10	10	172
Effect subsidiestop ISDE												
Gerichte uitkoop piekbelasters rond N2000-gebieden	100	100	150									350
SUBTOTAAL	415	115	167	18	19	48	10	10	10	10	10	832
TOTAAL												5940

Bedragen in € miljoen

1. Maatregelen natuurpakket

Het gaat hier om een langjarige aanpak dat gericht is op het verminderen van de negatieve gevolgen van een te hoge depositie van stikstof op de kwetsbare natuur en om het verbeteren van de natuur en biodiversiteit. Het belangrijkste uit het programma is onder andere het versnellen van herstelmaatregelen (als gevolg van stikstofdepositie), het versneld verwerven en inrichten van grond ten behoeve van het Natuurnetwerk Nederland en de waterkwaliteit en – kwantiteit in natuurgebieden verbeteren. Voor het realiseren van ecologische verbindingen en het verhogen van de riviernatuur is ook geld vrijgemaakt; evenals voor het verbeteren van de waterveiligheid. De compensatie van gekapt bos, dat ten behoeve van het realiseren van andere natuur vanwege de doelen van Natura 2000 is gebeurd, is ook op ingezet.

2. Tweede verhoging subsidieregeling sanering varkenshouderijen (Srv)

Op basis van een beoordeling van RVO is vastgesteld dat er een additioneel budget nodig is (€275 miljoen) voor de aanvragen die zijn ontvangen in het kader van de Srv. Hiermee kan het kabinet tegemoet komen aan de toezeggingen om de aanvragen te honoreren. Door de eerste en tweede verhoging van de Srv is door het PBL de stikstofreductie geraamd op 8,5 mol/ha/jaar in 2030.

3. Landelijke beëindigingsregeling

Deze regeling ziet toe op het verlagen van stikstofdepositie op Natura 2000-gebieden door een subsidie te verlenen voor het definitief en onherroepelijk sluiten van veehouderij-productielocaties. De rangschikking van subsidieaanvragen moet plaatsvinden op basis van de omvang van stikstofdepositie op kwetsbare Natura 2000-gebieden. Dit kan worden berekend met de Aerius calculator. Hoe hoger de stikstofdepositie van een productielocatie, hoe eerder deze in aanmerking komt voor de subsidie. Afstand van productielocatie tot Natura 2000-gebied is ondergeschikt. Doordat deze regeling gevoelig is voor staatssteun, zal de Europese Commissie het moeten goedkeuren. De potentiële stikstofreductie volgens PBL komt neer op 31,7 mol/ha/jaar in 2030.

4. Verlagen van het ruw eiwitgehalte in veevoer

Stikstofreductie door aanpassing van veevoer is nodig voor de woningbouw en MIRT-projecten. Om de vrijgekomen stikstofruimte te kunnen inzetten voor andere projecten is een geborgde reductie noodzakelijk en moet het opgenomen worden in het stikstofregistratiesysteem. Per 1 september 2020 zal deze regel naar verwachting zijn intrede doen.

Voor de implementatie van deze regel is €73 miljoen vrijgemaakt voor de komende jaren. Hiermee wordt onder andere ingezet op coaches die, naast het coachen op veevoer, ook ondersteuning bieden bij andere bronmaatregelen. Het PBL komt in de doorberekening uit op een potentiële stikstofreductie van 36 tot 67 mol/ha/jaar in 2030. Door de onzekerheid bij dit getal geldt een bandbreedte van 14,4 tot 63,4 mol/ha/jaar. Hierbij is rekening gehouden met de toezegging dat 3,6 mol/ha/jaar van de opbrengsten ten behoeve van de woningbouw en MIRT-projecten.

5. Vergroten aantal weidegang-uren

De inzet van deze maatregel is het verhogen van het aantal uren weidegang per jaar. Momenteel is het gemiddeld aantal weidegang uren voor een weidende koe 1648 uur per jaar (2018). Het kabinet wil dit aantal uren verhogen met 125 in 2012 en 250 uur vanaf 2022. Voor het realiseren van deze doelen zet het kabinet in op een aantal instrumenten, zoals het voorlichten over beweiden en

graslandmanagement, een campagne voor het vroeger in het jaar beweiden, opleiding en begeleiding van weidecoaches, accreditatie (verwerven en erkennen) van controlerende instanties, versterken van onderwijs gericht op grasland en beweiden en het faciliteren van (bij)scholingsinitiatieven. Minister Schouten gaat daarnaast in overleg met provincies voor mogelijk onderzoek naar, bijvoorbeeld via kavelruil, gebiedsprocessen en de inzet van subsidiemogelijkheden voor weidegang. De potentiële stikstofreductie van deze maatregel is volgens het PBL 1,5 tot 3,7 mol/ha/jaar in 2030. Door de onzekerheden bij deze maatregel is ook hier gekozen voor een bandbreedte van 0,8 tot 3,7 mol/ha/jaar.

6. Verdunnen mest

Door het toedienen van mest met een zodenbemester is al een reductie van ammoniakemissie bereikt ten opzicht van oppervlakkige toediening. Een verdere reductie is mogelijk door gebruik te maken van water, namelijk door mest te verdunnen met water in een verhouding van 1 deel water op 2 delen mest. Hiermee is ervaring opgedaan op grasland op klei- en veengrond, bij toediening via sleepvoetbemers. Op zandgronden is de toepasbaarheid beperkt door de beschikbaarheid van (oppervlakte)water. Daarom heeft het kabinet het idee om bedrijven te stimuleren om regenwater op te vangen om de mest mee te verdunnen. Met een budget van ongeveer €100 miljoen voor de investeringssubsidieregeling voor de periode 2021 tot en met 2023 kan ongeveer 40% van de investeringskosten gedekt worden. Ook wordt er gewerkt aan een innovatieprogramma mestaanwending. Hierbij worden mogelijkheden verkend, ontwikkeld en getest om de emissies die ontstaan bij mestaanwending op de (middel)lange termijn verder te kunnen reduceren. Het PBL rekent een potentiële reductie van stikstof van 4,6 tot 9,2 mol/ha/jaar in 2030. Er is een bandbreedte aangehouden van 2,3 tot 9,2 mol/ha/jaar.

7. Stalmaatregelen

De eerste tijd zal de Subsidieregeling brongerichte verduurzaming (Sbv) ondersteuning bieden aan innovatie en investeringen in nieuwe staltechniek. Eind 2023 kunnen er per diergroep nieuwe aangescherpte emissienormen voor ammoniak, nieuwe stallen en geplande renovaties worden gesteld. Dit kan op basis van een sectoranalyse van de perspectieven van bestaande en nieuwe innovatieve technieken uit de Sbv. Uiterlijk 2025 gaan deze nieuwe normen in. Voor bestaande stallen zal een overgangsperiode gelden dat nader wordt bepaald. De €280 miljoen dat is gereserveerd voor de periode 2023 tot 2030 komt bovenop het budget van €172 miljoen dat vanuit de klimaatenvelpe en middelen voor de sanering en verduurzaming van de varkenshouderij is gereserveerd voor de Sbv.

Het kabinet zet, naast een herziene normering van ammoniak, in op een integrale verduurzaming van de veehouderij. Boeren worden in staat gesteld om met één investering in een nieuwe stal meerdere emissies te reduceren. In de doorrekening van het PBL wordt een mogelijke stikstofreductie van 20 tot 27 mol/ha/jaar verwacht voor melkvee en 10 tot 14 mol/ha/jaar voor varkens. Dit samen levert een bandbreedte van 30 tot 41 mol/ha/jaar op, exclusief de potentiële reductie die bereikt kan worden bij stalaanpassingen voor andere diergroepen.

8. Maatwerkaanpak Piekbelasters industrie

Bij deze maatregel wordt een subsidie verstreken gericht op investeringen die boven de BBT-eisen uitgaan bij een beperkt aantal piekbelasters uit de industrie. De investeringen moeten ook leiden tot een substantiële, kosteneffectieve stikstofreductie. De technische haalbaarheid evenals de kosteneffectiviteit en het staatssteunkader wordt nog onderzocht. TNO heeft de potentiële stikstofreductie geschat op 0-0,3 mol/ha/jr in 2030.

9. Verkenning aanpassing van bestaande BBT (Best Beschikbare Technologie) aanpak

De basis voor emissiereducties in de industrie is de Best Beschikbare Technologie aanpak. Deze aanpak wordt samen met de sector onderzocht naar mogelijkheden om het te optimaliseren en een kosteneffectieve stikstofreductie te realiseren. Volgens een studie van TNO is de potentiële stikstofreductie tussen de 0 en 5 mol/ha/jr in 2030.

10. Retrofit binnenvaart-katalysatoren

De retrofit maatregel staat voor het plaatsen van een zogenaamde SCR-katalysator op bestaande motoren van binnenvaartschepen. Hiermee kan een stikstofreductie bereikt worden van ongeveer 80%. De subsidieregeling in het kader van de Green Deal Zeevaart Binnenvaart en Havens wordt hiermee uitgebreid en de verwachting is dat in 2030 een stikstofreductie van 4,2 mol/ha/jr wordt bereikt.

11. Stimuleren van het elektrisch taxiën

Deze maatregel is gebaseerd op de luchtvaart. Door het vervangen van taxiën op kerosine naar taxiën op elektriciteit zal de luchtkwaliteit op en rondom luchthavens en kleine vliegvelden verbeterd worden. Momenteel wordt een pilot van deze maatregel uitgevoerd door Schiphol. Het PBL raamt de het technisch stikstofreductiepotentieel op 0,4 mol/ha/jr in 2030.

12. Gerichte handhaving van defecte en gemanipuleerde AdBlue systemen bij vrachtwagens

De ILT kan drie zogenoemde snuffelbussen in gebruik nemen. Hiermee kunnen naar schatting ongeveer 15.000 vrachtwagens (ongeveer 1/10 van het park) gericht gecontroleerd worden op defecte en gemanipuleerde AdBlue systemen. AdBlue systemen zitten op moderne vrachtwagens voor het verlagen van de uitstoot van schadelijke uitlaatgassen. Naar verwachting leidt deze maatregel tot een verlaging van stikstofdepositie van 2 mol/ha/jr in 2030.

13. Walstroom zeevaart

Het realiseren van vijf walstroomvoorzieningen voor de zeevaart is waar deze maatregel op gericht is. Walstroomvoorzieningen in de haven van Rotterdam en IJmuiden zijn opties hierbij. De gereduceerde stikstofdepositie in 2030 zal naar schatting ongeveer 0,3 mol/ha/jr zijn.

14. Het omschakelfonds

Boeren die willen omschakelen naar een andere (stikstofdepositie reducerende) bedrijfsvoering lopen soms tegen financieringsproblemen op. Om deze reden zal er een omschakelfonds open worden gesteld door de minister. Dit fonds bestaat uit twee sporen:

- Omschakelspoor: Het (op tijdelijke basis) verlichten van de kasstroom bij een bedrijf omschakelt naar een duurzame bedrijfsvoering.
- Investeringspoor: Het investeren in verduurzaming of het omschakelen van bedrijfsvoering, processen en ontwikkelingen van producten en concepten hiervan moet met het investeringspoor toegankelijker worden.

Een eerste inschatting van stikstofreductie bij deze maatregel wordt geraamd op 3,5 mol/ha/jr in 2030. Het is echter nog niet doorgerekend door het PBL. Het effect is in de bandbreedte van het maatregelenpakket opgenomen.

15. Mestverwerking

Bij deze maatregel is het de bedoeling om mest op een centrale locatie (waar emissies worden afgevangen) te verwerken tot hoogwaardige meststoffen, die vervolgens als kunstmestvervanger kunnen dienen en emissiearm worden toegediend. Ook is het mogelijk om deze meststoffen te exporteren naar Noord West Europese akkerbouwgebieden.

Hierdoor zal de ammoniakemissie in Nederland beperkt worden. Daarnaast is mestverwerking noodzakelijk in het opzicht om te voldoen aan de eisen van bepaalde houderij-systemen waar mest snel wordt afgevoerd van het primaire bedrijf waarvoor ammoniak niet zou kunnen ontstaan.

In het klimaatakkoord is reeds €33 miljoen gereserveerd voor mestverwerking. Ook sluit de regeling aan op de wensen van de EU, om dergelijke producten niet meer als dierlijke mest te zien in het kader van de Nitraatrichtlijn. De potentiële stikstofreductie van deze maatregel is nog niet doorgerekend.

16. Innovatieregeling verduurzaming van mobiele werktuigen in de bouwsector

Deze maatregel is gericht op zero-emissie mobiele werktuigen en ziet toe op gebiedsgerichte pilots hiervan. De pilots worden onder andere ingezet bij bouwprojecten als woningbouw, utiliteitsbouw en GWW-projecten in stedelijk gebied en dichtbij Natura 2000-gebieden. De reden dat de pilots hier worden ingezet is om de projecten doorgang te geven.

Op een later moment wordt op basis van de uitkomsten van de pilots bepaald in welke mate de inzet en opschaling van nul-emissie werktuigen verder zal worden bevorderd en wat de omvang van de daarvoor beschikbaar gestelde stikstofmiddelen is.

8. Hoofd- en deelvragen

In dit hoofdstuk zijn de hoofd- en deelvragen weergegeven. Het is belangrijk om hieruit duidelijk en afgebakend te krijgen wat er precies onderzocht gaat worden. Het antwoord op de hoofdvraag zal voortkomen uit een analyse van de antwoorden op de deelvragen. De hoofdvraag komt voort uit de probleemstelling. Deze probleemstelling is gegeven in de inleiding.

- **De hoofdvraag:**
Hoe groot is het agrarisch sectorale draagvlak voor een oplossing van de stikstofproblematiek in Nederland?
- **Deelvragen:**
 1. Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?
 2. Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?
 3. Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?
 4. Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?

8.1 Doelstelling

Al sinds het bestaan van de eerste regel- en wetgeving omtrent het mestbeleid voor de Nederlandse landbouw kunnen de politiek en de agrarische sector elkaar niet vinden in het beleid (van den Broek, p.9, 2005). Niet alleen de agrarische sector, maar ook onderzoekers naar het klimaat (Boerenbusiness, 2020) nemen de onderzoeksbevindingen van de overheid in twijfel.

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de verschillende opvattingen, van enerzijds de politiek en anderzijds de agrarische sector zelf, over de bijdrage van de agrarische sector voor het oplossen van de stikstofproblematiek. De opvattingen vanuit de politiek zijn reeds beschreven in het vooronderzoek. De opvattingen vanuit de agrarische sector zullen worden onderzocht in het onderzoek.

Het antwoord op de hoofdvraag zal naar verwachting meer duidelijkheid creëren over hoe groot het huidige draagvlak is ten aanzien van het zoeken naar en accepteren van een oplossing voor de stikstofproblematiek vanuit de agrarische sector. De uitkomst van dit onderzoek is relevant voor zowel agrarisch ondernemers, -makelaars als adviseurs. Een bijkomstig voordeel is dat de verkregen kennis uit dit onderzoek gebruikt kan worden bij het inventariseren naar mogelijke verbeterpunten van de stikstofproblematiek, dan wel het mestbeleid.

9. Onderzoeksmethode

Een kwalitatief goed onderzoek begint bij een goede aanpak. Door een duidelijke stelling te maken over wat er precies onderzocht gaat worden, gevolgd door de manier waarop het onderzoek moet plaatsvinden, wordt dit gerealiseerd.

9.1 Materiaal

De materialenlijst voor dit onderzoek bestaat uit de vragenlijst voor de interviews die afgenomen gaan worden. Deze lijst is opgenomen in de bijlage (bijlage 1).

9.2 Methode

In de omschrijving van de methode komt een plan van aanpak per deelvraag. Dit is van belang om duidelijk te hebben hoe de informatie voor de hoofdvraag verzameld is. Daarnaast kan, door het opstellen van een plan van aanpak, het onderzoek sneller en efficiënter verlopen.

Voor het beantwoorden van de vier deelvragen is er een interview gehouden. Dit interview is afgenomen aan agrarisch ondernemers, agrarische makelaars en –adviseurs. Het aantal ondervraagden is 10 personen. Het streven was om 5 makelaars en/of adviseurs en 5 agrarisch ondernemers te interviewen. Als deze verdeling niet behaald kon worden zal dit vermeld staan in de discussie. Wanneer de kans zich voor zou doen om dit aantal uit te breiden zou hiervan gebruik worden gemaakt. In verband met het coronavirus en de beschikbare tijd voor het onderzoek, is er in overleg met de geïnterviewde personen een keuze gemaakt tussen een fysiek interview of een telefonisch interview.

De verkregen informatie uit de interviews is geanalyseerd. Voor deze analyse is het gesprek met de geïnterviewde opgenomen. Hierdoor konden de antwoorden op een later tijdstip aandachtiger beluisterd en verwerkt worden. De verwerking van de interviews vond plaats door middel van transcriberen. Dit is een proces waarbij de onderzoeker de interviews uittipt. Bij het transcriberen van dit onderzoeksinterview zijn de antwoorden samengevat, in plaats van letterlijk (woord voor woord) uitgetypt.

Deze samengevatte antwoorden zijn eerst genoteerd per interview op het uitgewerkte interviewblad (bijlage 2). Groen gearceerde antwoorden zijn hoofdlijnen voor de kern. Wanneer een interview geen groen gearceerde zinnen bevat was deze kern al duidelijk genoeg na het verkrijgen van de informatie. Om een overzicht te krijgen van alle antwoorden per interviewvraag zijn deze antwoorden per vraag genoteerd in een Excelbestand (bijlage 3). Op deze manier kon het interview als ruwe data-input gebruikt worden voor een overzicht. Uit dit bestand is op te maken wat de algemene mening(en) is/zijn van agrarisch ondernemers, -adviseurs en –makelaars over de onderwerpen uit de interviewvragen. Deze onderwerpen komen terug in de deelvragen en de beantwoording daarvan.

Het transcriberen van de opgenomen interviews is, wanneer mogelijk, meteen gedaan. Dit is niet alleen voor een spoedig verloop van alle interviews, maar ook om het volgende interview beter te laten verlopen. Per interview werd verwacht dat de kennis over de onderwerpen bij de onderzoeker meer werd uitgebreid en verduidelijkt. Deze verrijking moet zorgen voor een beter en vloeiender gesprek bij volgende interviews.

Voorafgaand aan de daadwerkelijke interviews zijn eerst een (of enkele) proefinterview(s) gehouden. Uit deze proefinterviews kwam informatie voort over de kwaliteit van de vragen, zoals de relevantie, diepgang, logica en objectiviteit. De proefinterviews zijn afgenomen bij personen die enige agrarische achtergrondkennis hebben, of die daadwerkelijk werkzaam zijn in de agrarische sector. Op die manier kon achterhaald worden of er genoeg diepgang in zit voor de (gericht) geïnteresseerden en of de vragen helder geformuleerd zijn. De proefinterviews zijn niet opgenomen of uitgewerkt in dit onderzoek.

9.2.1 Beantwoording deelvragen

Het antwoord op de eerste deelvraag zal volgen uit de eerste vier interviewvragen. Deze vragen gaan voornamelijk in op het bestaande mest- en stikstofbeleid. De vierde vraag, dat inspeelt op de betrouwbaarheid van de overheid, is hierbij ook van belang omdat de kwaliteit en betrouwbaarheid van de overheid veel invloed heeft op het draagvlak.

De tweede deelvraag zal beantwoord worden uit interviewvragen 5, 6, 9 en 10. Door open en brede vragen te stellen ten aanzien van het nationale stikstofprobleem (vraag 9 en 10), maar ook onderwerp gericht (vraag 5 en 6), kan de visie vanuit de sector omschreven worden.

Het antwoord op de vraag hoe een agrarische bijdrage/oplossing voor het stikstofprobleem eruit ziet volgens de sector zelf (deelvraag 3), zal volgen uit vraag 7, 8 en 11 van het interview. Hierin zijn mogelijke contouren van een bijdrage aangegeven, maar ook concrete maatregelen voor het reduceren van stikstof.

Het antwoord op de vierde en laatste deelvraag zal volgen uit de laatste twee interviewvragen (vraag 12 en 13). Hierbij wordt de geïnterviewde gevraagd naar de toekomstvisie op de Nederlandse landbouw. Dit is relevant voor het algemene draagvlak omdat een toekomstvisie in verband staat met de acceptatie van ontwikkelingen. Wanneer een toekomstvisie ontbreekt zal er een passievere houding zijn ten aanzien van ontwikkelingen (zoals de stikstofproblematiek) dan wanneer er een gedreven toekomstvisie is. Dit laatste zal mogelijk leiden tot een actieve houding ten aanzien van ontwikkelingen.

9.2.2 Betrouwbaarheid interviews

Er is onderscheid gemaakt in de geïnterviewde personen. Niet iedere agrariër, makelaar of bedrijfsadviseur beschikt over voldoende kennis om een duidelijke mening te vormen over dit onderwerp. Echter, een makelaar of adviseur kan ook weer anders denken over een onderwerp dan een agrarisch ondernemer. Om deze reden zijn personen met verschillende beroepen geïnterviewd. Hierdoor is een algemene mening ontstaan, passend bij de sector. Bij de keuze in beroepen is ook rekening gehouden met de relevantie tot het onderwerp stikstof. Zo zal een agrarisch makelaar (en/of bemiddelaar) of adviseur meer kennis hebben over stikstofwetgeving dan een boekhouder.

10. Planning

Voor een spoedig verloop van het onderzoek is een goed afgestemde planning van belang. In dit hoofdstuk zal de planning gegeven worden voor dit onderzoek.

Voor het onderzoek en het schrijven van het afstudeerwerkstuk is een periode beschikbaar van 17 augustus 2020 tot 14 september 2020, een totaal van vier weken. In deze tijd moeten 10 interviews zijn afgenomen, geanalyseerd en verwerkt.

Naar verwachting zullen er in de eerste week (telefonische) contacten worden gelegd met de doelgroepen voor het interview. In eerste instantie om mogelijke afspraken voor het interview. Wanneer het interview gelijk mag worden afgenomen zal dit overwogen worden. In deze eerste week zullen de definitieve interviewvragen ook worden geformuleerd en daarnaast zal ook geprobeerd worden om een (of enkele) proefinterview(s) af te nemen.

Nadat er in de eerste week al mogelijke contacten en afspraken zijn gemaakt voor de interviews zullen deze vanaf de tweede week afgenomen worden. Het afnemen van de interviews is de hoofdtak voor het onderzoek en zal de meeste tijd innemen. In week twee en drie zullen de interviews afgenomen worden en het streven is om gelijk na het interview de gegevens te verwerken zoals beschreven bij het hoofdstuk 'Methode'.

In de laatste week (week 4) zal de hoofdvraag beantwoord kunnen worden op basis van de conclusie die gevormd is uit de deelvragen. Ook zullen er eventuele aanbevelingen geformuleerd worden.

Feedback momenten met de afstudeerbegeleider zijn ingeplant, indien mogelijk, na de eerste week (eventueel feedback op het gemaakte aantal afspraken en proefinterview), na de tweede week (voor het verloop van de interviews) en eind van de derde week/begin vierde week (beoordeling van de interview verwerking en vooruitlopen op mogelijke conclusie en advies). Dit kan via de mail en/of telefonisch plaatsvinden.

11. Resultaten

In dit hoofdstuk zijn de resultaten per deelvraag weergegeven. De resultaten bestaan uit de hoofdlijnen van alle antwoorden en meningen per interviewvraag. Dit is gedaan om een concreet en kernachtig resultaat te geven dat de mening vanuit de agrarische sector goed weerlegt. Wanneer de antwoorden van alle interviews letterlijk gegeven zullen worden, zou het voor de lezer een lastige opgave zijn om hier een resultaat in te zien. Deze antwoorden zijn wel bijgevoegd als bijlage aan dit onderzoek (bijlage 3)

11.1 Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?

Het antwoord op de eerste interviewvraag laat duidelijk twee oordelen over het huidige mestbeleid zien. Aan de ene kant is het algemene beeld over 'het mestbeleid' wat negatief. Er is vooral aangegeven dat het te complex is en niet consistent. Het antwoord (lees: samengevatte antwoord) op vraag 1 uit het eerste interview geeft dit ook weer (tabel 1). Dat het niet consistent is blijkt ook uit een van de meer vaktechnische antwoorden (interview 9 vraag 1) (tabel 1).

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	1	1	Is een opeenstapeling van beleidstukken die aan elkaar zijn geplakt. Het is een politieke wet geworden. Geen consistent beleid
Melkvee-houder	9	1	Ook het afvoeren van mest naar een stoppende veehouder moet meegenomen worden in de grondgebondenheid wanneer de afvoerende boer daar vervolgens gras van koopt.

Tabel 1: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 1.

Aan de andere kant was de algemene mening ook dat het wel goed is om perken te stellen aan de mestproductie. Dit blijkt onder andere uit het antwoord op vraag 1 van interview 10 en van interview 8: Het antwoord bij interview 8 bevestigt ook nog een keer het oordeel over het mestbeleid wat hiervoor gegeven is; het is te complex en niet consistent.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	8	1	Een bepaalde beperking is nodig. De regel- en wetgeving moet wel passen op elkaar
Varkenshouder	10	1	Er zijn veel dieren t.o.v. oppervlak. Daar zou wel beleid voor gemaakt moeten worden

Tabel 2: Hoofdpijnen van antwoorden op interviewvraag 1.

De mening over het mestbeleid en/of stikstofbeleid valt ook op te maken uit vraag 2 van het interview 'wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?' Op deze vraag werd voornamelijk het antwoord gegeven dat het te verwachten was, maar ook dat het wel praktisch werkte bij vergunningaanvragen (tabel 3).

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	4	2	In de basis, qua onderbouwing, zit het wel goed in elkaar. Het was mooi bedacht en praktisch om mee te werken. De praktische monitoring was gewoon niet goed.
Varkenshouder	6	2	Je kunt er nog niks van zeggen dat het is afgekeurd. De overheid heeft destijds geen goede wetgeving in elkaar gezet
Melkveehouder	7	2	Jammer dat het afgekeurd is. Er zat wel wat in, maar men gaf emissierechten uit wat over langere termijn gecompenseerd zou worden en dat werkte in praktijk gewoon niet.

Tabel 3: Hoofdpijnen van antwoorden op interviewvraag 2.

Een oordeel van de agrarische sector over het huidige stikstofbeleid voor de Nederlandse landbouw volgt uit de antwoorden op interviewvraag 3. Deze zijn gegeven in tabel 4 en geven een beeld over het functioneren van dit beleid.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	2	3	Wat is nu de huidige aanpak? Ik zie nog geen praktijk maatregelen. Het is nu nog wat geroep in de lucht maar concrete maatregelen zijn er nog niet.
Adviseur	3	3	Maatregelen te geforceerd bedacht. Er zit geen beleid achter. Hadden eerder moeten denken alvorens het af te schaffen. Echter, er zijn ook wel andere belangrijke projecten die doorgang nodig hebben. Woningen blijven nodig.
Varkenshouder	6	3	Ad hoc beleid. Dat zie je terug bij de voermaatregel die weer ingetrokken is. Het is waardeloos.

Tabel 4: Hoofddijnen van antwoorden op interviewvraag 3.

De antwoorden op de bovenstaande vraag komen veel overeen. Zo wordt het een ad hoc beleid genoemd en is aangegeven dat er geen structureel beleid achter zit.

Een belangrijk aspect om de mening vanuit de agrarische sector over het huidige beleid te kunnen beoordelen, is de geloofwaardigheid tegenover de overheid en het beleid. Hierover kan een oordeel gevormd worden aan de hand van de vierde interviewvraag: 'Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?' De resultaten hierover lopen vrij uiteen en zijn gegeven in tabel 5.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	1	4	Er zijn te weinig feitelijke metingen. Te veel gebaseerd op computermodellen en studies.
Adviseur	3	4	Denk wel dat het klopt. Metingen moeten meer in Natura 2000-gebieden plaatsvinden.
Adviseur	4	4	Het zijn voor mij feiten. In praktijk zijn er weinig andere methodes om mee te rekenen.
Varkenshouder	5	4	Wel te vertrouwen maar dat kun je op veel manieren uitleggen. Wie betaalt, die bepaald; dus wat is de invloed van de overheid hierin? De theoretische berekeningen zullen waarschijnlijk kloppen maar de praktische toepassing is te betwifelen
Varkenshouder	10	4	Er wordt misschien wel wat geknutseld met de cijfers. De emissies voor de landbouw zullen wellicht intussen kloppen, maar de andere sectoren worden misschien wel beschermd; die cijfers kloppen niet. Er wordt wel gerekend met twee maten.

Tabel 5: Hoofdpijnen van antwoorden interviewvraag 4.

In tabel 5 is te zien dat er geen antwoorden zijn gegeven waarbij vermeld wordt dat de emissienormen en –berekeningen van de overheid 100% betrouwbaar zijn. Wel geven er een aantal aan dat ze ‘er vanuit gaan dat het klopt’ en dat er ‘weinig andere methodes zijn om mee te rekenen’.

11.2 Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?

De resultaten voor deze deelvragen zijn afkomstig uit interviewvragen 5, 6, 9 en 10. Voor een logisch verloop van de resultaten zijn eerst interviewvragen 9 en 10 besproken, gevolgd door vragen 5 en 6.

Belangrijk om te weten is of ze begrip hebben voor het probleem (vraag 9), in hoeverre ze het als een probleem zien en of er draagvlak voor is om het als een probleem/kwestie aan te merken (vraag 10), of er bereidheid is voor een oplossing (vraag 5) en om te weten welke voorwaarden er meespelen bij de eventuele bereidheid voor meewerken aan een oplossing (vraag 6).

De antwoorden op vraag 9, of er een stikstofprobleem is in Nederland, (tabel 6) zijn hieronder weergegeven.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	2	9	Als ik de kaartjes zie is er een probleem. Waar is een kaart over ammoniak of NOx, om te zien waar het meest vandaan komt? Ook op Europees niveau zodat vergeleken kan worden met andere landen. En dan eens weer kijken wat het probleem is voor Nederland.
Adviseur	4	9	Het is wel een probleem geworden door alle regels en wetten. Het verdient wel aandacht maar of het problematisch is is de volgende vraag.
Varkenshouder	6	9	Dat het probleem op de boeren wordt afgewimpeld is niet terecht. Er zit een verschil in de vorm van stikstof, namelijk ammoniak en stikstofoxide. Ammoniak zal meer een kringloop in zitten.
Adviseur	8	9	Nee. Er is genoeg te koop qua stikstof- of ammoniakrechten. In de randstad wordt het wel een probleem want daar zijn geen boeren genoeg om voldoende stikstof vrij te krijgen. In het westen is het een probleem. Hier in het oosten nog niet zo zeer want daar is genoeg om te verplaatsen wanneer dat nodig is.

Tabel 6: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 9.

De antwoorden en meningen lopen vrij uiteen. Zo wordt er gezegd dat het een gecreëerd probleem is door de regel- en wetgeving, maar ook dat het wel aandacht verdient. Er komt veel naar boven dat er twijfels liggen over de manier waarop het een probleem wordt genoemd. Het is geen probleem grotendeels van de landbouw maar ook niet alleen van Nederland.

De antwoorden op de vraag of het verlies aan biodiversiteit of natuur ook echt een probleem is, zijn in hoofdlijnen weergegeven in tabel 7.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	1	10	Wij moeten wel zuinig zijn op de natuur die we hebben. Maar we moeten accepteren dat zolang we niks doen aan de groei van de mensheid dat bepaalde soorten verdwijnen. Wat vindt de burger van natuur? Wat verstaat de burger onder natuur?
Adviseur	4	10	Biodiversiteit is goed maar het moet in een juiste balans zijn. Op gegeven moment moet je een bepaalde vorm van biodiversiteit accepteren.
Varkenshouder	5	10	Het moet geaccepteerd worden. Nieuwe natuur creëren bestaat bijna niet
Melkveehouder	9	10	Er wordt veel verteld maar je weet niet hoe slecht de natuur er echt voor staat. De overheid kun je er niet zo zeer op geloven. Zodebemesten moet goed zijn voor het milieu maar is wel slecht voor de biodiversiteit. Waar doe je dan goed aan?

Tabel 7: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 10.

Zoals te zien is vindt de agrarische sector dat een bepaalde 'nieuwe' vorm van biodiversiteit geaccepteerd moet worden en dat we er ook op moeten letten dat het niet nog verder 'verslechterd'. Ook zijn hier tegenstrijdigheden op te merken zoals bij interview 9. Hier wordt opgemerkt dat bijvoorbeeld zodebemesten goed moet zijn voor het milieu (minder ammoniak uitstoot), maar de andere kant van het verhaal is dat het slecht is voor het bodemleven.

In tabel 8 op de volgende pagina zijn, de hoofdlijnen van de antwoorden op de volgende vraag weergegeven: 'moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?'

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	1	5	Waar mogelijk is kan het wel. Het is misschien ook wel zo dat de agrarische sector extra oplossingsmogelijkheden heeft. Maar het moet een eerlijke discussie blijven dus als er nog een bijdrage moet komen dan zal eerste de industrie, verkeer, luchtvaart etc. een bijdrage moeten leveren.
Adviseur	3	5	Nee. Er is al zoveel gebeurd. Het is niet reëel om terug te gaan naar 30 jaar geleden. De doelstelling is fout. Het behoudt van de huidige situatie is eventueel mogelijk, maar herstel en verbeteren kan gewoon niet.
Melkvee-houder	7	5	Moeten is een groot woord, maar het is wel mogelijk met bepaalde maatregelen. De primaire vraag blijft wel of de uitgangssituatie niet slecht/verkeerd is. Dit gezien het gegeven (volgens o.a. mesdagfonds) dat wanneer Nederland o.a. alle industrie, veehouderij en verkeer zou elimineren uit het landschap; er nog steeds een te hoge depositiewaarde is.
Varkens-houder	10	5	Ja als het moet dan zal dat kunnen. Maar er moet ook een (financiële) compensatie tegenover staan. Ook de scheepvaart, industrie etc. zal dan een bijdrage moeten leveren, naast het kloppend maken van de uitstootgegevens.

Tabel 8: Hoofdpijnen antwoorden interviewvraag 5.

In tabel 8 wordt veelal aangegeven dat het wel mogelijk is om nog een bijdrage te leveren. Er moet echter wel een compensatie voor zijn, zoals aangegeven bij interview 10. Ook is duidelijk gemaakt dat overige sectoren, zoals de verkeer, industrie of scheepvaart ook een bijdrage moeten gaan leveren in dat geval. In interview 7 is opgemerkt dat de uitgangssituatie niet correct is. Dit speelt mee in de bereidheid.

Op de volgende pagina zijn de antwoorden gegeven op de vraag welke aspecten en/of factoren invloed hebben op het draagvlak uit de agrarische sector voor een bijdrage (tabel 9).

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	4	6	Fatsoenlijke opbrengstprijis maar ook wet- en regelgeving heeft invloed. Er moet een duidelijk en helder beleid komen. Politiek moet een duidelijk en structureel beleid afspreken dat meerjarig de koers bepaald.
Melkvee- houder	7	6	Uiteindelijk verwacht je van de overheid ook een (financiële)bijdrage. Voor draagvlak zou de overheid meer moeten kijken naar de keuze en mogelijkheden die de sector zelf aandraagt.

Tabel 9: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 6.

Op bovengenoemde vraag is uitgebreid geantwoord. In hoofdlijnen is vooral aangegeven dat de opbrengstprijzen en het beleid de belangrijkste factoren zijn voor een goed draagvlak vanuit de sector. Ook wanneer de beleidsmakers meer luisteren naar de oplossingsmogelijkheden die voorgedragen zijn door de agrarische sector zelf, zal het draagvlak versterken.

11.3 Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?

Voor het beantwoorden van de derde deelvraag zijn de vragen 7,8 en 11 gebruikt uit het interview.

Deze vragen geven een beeld over de concrete vormen/contouren van een oplossing (vraag 7), waar de grens ligt om deze oplossing te realiseren (vraag 8) en geeft inzicht in het begrip van de agrarische sector om plaats te maken voor een andere sector (vraag 11). Deze informatie is nodig om een mogelijke bijdrage vanuit de sector te omschrijven.

Enkele ideeën voor haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw voor stikstofreductie zijn hieronder weergegeven in tabel 10:

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	3	7	Goede balans tussen kosten en baten. Dan zal de sector er vast anders op reageren. Markt moet er ook op ingericht worden. Biologisch is mooi maar in de schappen kiest de burger vaak toch voor de goedkopere producten. Verdere praktijkmaatregelen zijn er niet.
Varkenshouder	5	7	Goed kijken wat de kostenverhoging is. De intensieve veehouderij zal misschien wat aanpassing krijgen op het gebied van de (excretie)normen. De helft van het aantal bedrijven moet weg en niet de helft van 'een' bedrijf.
Melkveehouder	7	7	Sturen op het totale rantsoen, raskeuzes, toevoegingen in mest. Vloer op afschot, water bij de mest, vernevelen roosters, stikstofkraker
Varkenshouder	10	7	Oude stallen slopen met een opkoopregeling is wel een goed idee maar hier vallen soms ook 'jonge bedrijven' onder, dat is jammer. Verkleinen van de sector zal een van de makkelijkste manieren zijn; makkelijker dan zoeken in de voeding.

Tabel 10: Hoofdpijnen van antwoorden op vraag 7.

In tabel 10 is veelal aangegeven om te kijken naar de kosten. Bij interview 3 wordt hieraan de markt gekoppeld en beweert de geïnterviewde dat de burger niet snel zal kiezen voor duurdere producten. Interview 5 en 10 komen gedeeltelijk overeen met elkaar. Hier wordt bij beiden aangegeven dat de sector moet krimpen door het aantal bedrijven te verminderen. Een belangrijk detail is dat bij interview 5 gezegd wordt dat het niet de bedoeling is om alle bedrijven voor de helft te laten krimpen, maar dat de helft van het aantal bedrijven weg moet in dat geval. Dit zal een van de meest praktische en makkelijkste maatregelen zijn voor een gegarandeerde reductie. In interview 7 zijn enkele concrete technische maatregelen genoemd namens een melkveehouder.

Deze (ideeën voor) maatregelen hangen veel samen met de grens tot aan waar de sector een bijdrage wil geven. Deze grens is aangegeven bij de antwoorden op vraag 8 van het interview. Deze staan in onderstaande tabel (tabel 11)

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	3	8	Er moet een vergoeding tegenover staan. Het moet ook doorbelast kunnen worden naar de consument.
Adviseur	4	8	Je moet het bedrijf wel optimaliseren en geen onrealistische doelen stellen. De zwakste schakel binnen het bedrijf zal de acceptatiegraad bepalen.
Varkenshouder	5	8	Haalbaar en betaalbaar. Maar zorg dat je een proactieve houding aanneemt.
Melkveehouder	7	8	Bij detailbeleid (de boer vertellen hoe het moet) is de acceptatie weg. Dus de overheid moet de ruimte geven voor sector-eigen ontwikkelingen.

Tabel 11: Hoofdpijnen van antwoorden interviewvraag 8.

De antwoorden bij deze vraag komen deels overeen met die uit vraag 7. De compensatie voor een bijdrage wordt vaak genoemd als 'grensvoorwaarde'. Ook wordt aangegeven dat er een proactieve houding moet worden aangenomen naar de overheid toe om tot een oplossing te komen. Dit moet echter wel beloond worden door er naar te luisteren en er ruimte voor te geven, zoals aangegeven bij interview 7.

Bij vraag 11 uit het interview is gevraagd wat de mening is van de geïnterviewde over het uitwisselen van ammoniak voor stikstofoxide, NOx. Dit is een van de hoofdredenen dat er stikstof moet worden vrijgemaakt uit de landbouw. De antwoorden hierop zijn gegeven in tabel 12.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Makelaar	1	11	Als het in beeld is wat iedereen doet en het kan bijdragen tot een gemeenschappelijk doel, dan is er toch niks mis mee? Als heel Nederland weet hoe het is gesteld met de stikstof, kan daar een algemeen (Europees) beleid op ontwikkeld worden.
Adviseur	4	11	Als in het antwoord van vraag 7 (N verlesen) een verdienmodel zit, kan het best reëel zijn. Het is meer een emotionele discussie (begrijpelijk), maar men moet het in perspectief zien. En voor sommige boeren (stoppende bedrijven) kan het meer als een kans bieden dan als een bedreiging.
Varkenshouder	5	11	Prima. Voor stoppende ondernemingen is het goed wanneer ze de stikstofruimte goed kunnen verkopen. Alles in de landbouw behouden gaat toch niet lukken.

Tabel 12: Hoofdpijnen van antwoorden op interviewvraag 11.

De hoofdlijn van de antwoorden geeft aan dat de agrarische sector nog niet eens tegen dit principe (ammoniak inruilen voor stikstofoxide) is. Over het algemeen vinden de geïnterviewde het wel goed, mits er goed beleid achter zit en er perspectief en compensatie geboden wordt.

11.4 Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?

Een toekomstvisie staat in verband met het draagvlak voor ontwikkelingen. Dit is vermeld in hoofdstuk 9.2.1 'beantwoording deelvragen'.

De toekomstvisie van de agrarische sector op de agrarische sector is beantwoord in vraag 12 en 13 van het interview. De hoofdlijnen van de antwoorden hierop zijn hieronder weergegeven (tabel 13 en 14).

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Varkenshouder	5	12	Verregaande professionalisering. De intensieve veehouderij heeft zich al ver ontwikkeld, maar zullen nog wel wat dieren gaan inleveren. De rundveehouderij moet zich nog wel erg ontwikkelen.
Varkenshouder	6	12	Schaalvergroting gaat door. Dit doordat de kostprijs kan gaan stijgen door verdere maatschappelijke wensen die invloed hebben in de politiek. Automatisering zal ook toenemen omdat arbeidskrachten schaars worden.

Tabel 13: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 12.

Beroep	Interview	Vraag	Oordeel
Adviseur	4	13	Is er dan nog intensieve veehouderij? Technisch kan er een totaal emissiearme stal ontwikkeld worden maar in Oost-Europese landen kan het totaal-plaatje (varkens, grote stallen, veel grond en voer) eenvoudiger gerealiseerd worden. Dit kan ook van invloed zijn op het voortbestaan van de Nederlandse intensieve veehouderij.
Varkenshouder	6	13	Trend van 10 jaar zet zich wel door. Maar er komen nog grotere bedrijven die 95% van het voedsel produceren. Verder 5% van het voedsel komt van 'belevingsboerderijen', om een keer te kijken als burger zijnde. Het voedsel hiervan zal erg duur zijn. Ook kan er gedacht worden aan integratie met meerdere bedrijven (zoals 10 bedrijven met +- 100 koeien) die samen toch 1000 koeien melken.
Varkenshouder	10	13	De agrarische sector zal voor een groot deel verdwijnen. Het vlees zal voornamelijk in het buitenland geproduceerd worden. Het hangt erg af van wat de regering wil. In een positief geval kan er wel een kans zijn om toch een mooie sector te behouden in NL. Mensen blijven wel vlees eten.

Tabel 14: Hoofdlijnen van antwoorden op interviewvraag 13.

De meningen uit de sector over hoe de sector eruit ziet over 10 jaar komen veel overeen. Men verwacht verregaande professionalisering en ontwikkeling, maar ook dat de sector nog wel gaat krimpen. Daartegenover is ook de verwachting dat schaalvergroting doorgaat. Deze schaalvergroting zal ontstaan doordat de kostprijs stijgt wanneer er meer maatschappelijke eisen en wensen komen ten aanzien van de voedselproductie.

De meningen over de agrarische sector over 20 jaar zijn in principe het vervolg op de blik over 10 jaar. De voedselproductie zal voornamelijk van grote (intensieve) ondernemingen komen, maar er is ook een kans dat voedselproductie om efficiëntieredenen voornamelijk zal plaatsvinden in Oost-Europese landen. De nichemarkt zal ook zijn intrede doen voor het behoud van de kleine 'belevingsboerderijen'. De ontwikkelingen zijn afhankelijk van de beleidsmakers.

12. Discussie

In dit hoofdstuk zijn twee aspecten van het onderzoek beschreven. Het begint met een reflectie op het verloop van het onderzoek. Hier zal met een kritische blik gekeken worden of bepaalde handelingen, of het plan van aanpak, beter had kunnen verlopen. Daarna zal er een discussie volgen over de verkregen resultaten. Hierbij wordt gekeken of de uitkomsten in lijn liggen met de verwachtingen.

12.1 Reflectie

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de verschillende opvattingen, van enerzijds de politiek en anderzijds de agrarische sector zelf, over de bijdrage van de agrarische sector voor het oplossen van de stikstofproblematiek. Met het antwoord op de hoofdvraag moet meer duidelijkheid komen over hoe groot het draagvlak is vanuit de agrarische sector, voor het zoeken naar en accepteren van een oplossing voor de stikstofproblematiek.

Om te beginnen is een opmerking geplaatst bij de bibliografie. Hierin zullen namelijk (een minimaal) aantal bronnen staan die niet genoemd zijn in dit onderzoek. Deze zijn echter wel van belang voor degenen die meer achtergrondinformatie willen over het begrip stikstof en het mest- en stikstofbeleid. Deze informatie staat in de eerste versie van het vooronderzoek, en is als apart document verbonden aan dit onderzoek. Om deze reden zijn deze bronnen behouden gebleven.

Het onderzoeksproces verliep in de eerste week wat moeizaam. Het eerste plan was om 45 interviews te houden. Dit waren 20 agrarisch ondernemers, 10 agrarisch makelaars en 15 agrarisch adviseurs. Hiermee kon een kwantitatief onderzoek verricht worden. Echter, al snel bleek dat dit aantal niet haalbaar was in de beperkte onderzoeksperiode. Om die reden is de aard van het onderzoek gewijzigd van kwantitatief naar kwalitatief. Dit is gerealiseerd door selectief de geïnterviewde personen te kiezen. Deze selectie is gemaakt op basis van de kennis, ervaring en betrokkenheid rondom stikstofbeleid. Het doel van deze selectie was om hierbij toekomstgerichte meningen te verkrijgen. Doordat het aantal geïnterviewde personen is aangepast moest dit ook verwerkt worden in de deelvragen. De deelvragen waren in eerste instantie gericht op de algemene mening per groep (ondernemer, adviseur en makelaar). Doordat het onderzoek kwalitatief is geworden zijn de deelvragen hierop aangepast en gewijzigd tot hoe ze nu geformuleerd zijn. De meningen per groep zijn hierbij samengevoegd.

Het afnemen van de interviews verliep zoals gepland. Elk interview nam ongeveer één tot anderhalf uur in beslag. Ook het consequent direct verwerken van de interviews verliep goed. Dit heeft bijgedragen aan de kwaliteit van het daaropvolgende interview omdat op deze manier elke keer kleine 'valkuilen' of stille momenten vermeden kon worden.

De verwerking (transcriberen) van de interviews verliep ook volgens planning. De verwachting was dat een interview van ongeveer één uur een verwerkingstijd in beslag nam van ongeveer twee uur. Dit omdat tijdens het terugluisteren van de interviews het gesprek herhaaldelijk wordt gepauzeerd om de antwoorden te noteren en samen te vatten.

Bij het opmaken van de resultaten bleek echter wel dat de volgorde van de interviewvragen wellicht beter had gekund. Echter, voor een goed verloop van het interview geldt deze volgorde dan weer niet. Een volgorde van de interviewvragen die foutloos is lijkt geen eenvoudige opgave. Om die reden kan dit niet volledig gezien worden als een handeling dat fout is gegaan. Het heeft deels te maken met de keuze die een onderzoeker maakt.

De betrouwbaarheid van dit onderzoek kan op twee manieren bekeken worden. Namelijk op een manier in hoeverre dit onderzoek de agrarische sector vertegenwoordigd, maar ook vanuit het oogpunt van de hoeveelheid interviews.

De vertegenwoordiging van de agrarische sector kan voor dit onderzoek als betrouwbaar worden omschreven, gezien de verschillende achtergronden van de geïnterviewde personen. Er had ook gekozen kunnen worden om bijvoorbeeld alleen agrarisch adviseurs (meeste kennis van wet- en regelgeving) te interviewen. Deze groep vertegenwoordigd op zichzelf echter niet de agrarische sector. Om deze reden is gekozen om meerdere vakgebieden uit de sector te interviewen.

Wanneer de betrouwbaarheid omschreven moet worden vanuit het aantal interviews, zal deze wat lager liggen. In totaal zijn er 5 agrarisch ondernemers geïnterviewd, 2 makelaars en 3 adviseurs. Deze aantallen zijn niet dusdanig groot om te kunnen spreken van een groot kwalitatief en kwantitatief goed onderzoek.

Er zijn verder geen onverwachte resultaten vernomen bij het onderzoek die mogelijk een oorzaak hebben bij een beperking van de onderzoeksmethodiek. Overige invloeden op het onderzoeksproces of het resultaat zijn niet bekend.

12.2 Resultaten discussie

In dit deelhoofdstuk zijn de resultaten per deelvraag bediscussieerd. Per deelvraag zal een toelichting komen of de resultaten in lijn liggen met de verwachte uitkomst. De verwachtingen zijn voortgekomen uit de boerenprotesten die zich de afgelopen maanden hebben voorgedaan en uit de redenen achter deze protesten.

12.2.1 Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?

De verwachting van de onderzoeker, op de uitkomst van de eerste deelvraag, was vooral dat het een complex en ingewikkeld beleid is. Met name de reactie op het mestbeleid waren negatief voorspeld. Hiertegenover stond wel dat er begrip zou zijn voor het feit dat er wel 'een' beleid moet zijn. De verdere verwachting was dat de reacties op het stikstofbeleid wat gemengd waren; in die zin dat ondernemers er meer kritiek op hebben dan adviseurs en makelaars.

De resultaten liggen gedeeltelijk in lijn met de verwachting. Wat blijkt is dat het mestbeleid inderdaad te complex is geworden door de jaren heen, maar dat er wel begrip is dat er perken zijn gesteld aan de mestproductie. Het stikstofbeleid is gemengd beoordeeld. De aanpak voor de stikstofproblematiek krijgt veel negatieve reacties, maar het vorige stikstofbeleid (het PAS) was wel enigszins te prijzen. Het werkte praktisch, maar de onderbouwing was niet correct. De meest geïnterviewden zagen dan ook aankomen dat dit beleid zou vallen. Wat opmerkelijk is, zijn de reacties op het gebied van geloofwaardigheid en vertrouwen vanuit de sector naar de overheid toe. Door de recente boerenprotesten en berichten hierover was verwacht dat dit zeer slecht zou zijn. Toch blijkt dat men

de berekeningen op zich wel vertrouwd, maar dat er wel wantrouwig gekeken wordt in wat voor opzicht de overheid deze gegevens inzet om beleid te maken.

12.2.2 Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?

De verachtte uitkomst bij deze deelvraag was dat de agrarische sector aan zou geven dat er geen stikstofprobleem is in Nederland. De natuur is de natuur. Daar is in het huidige Nederland geen plek meer voor en de natuur zal zich ook in deze huidige omstandigheden zelf redden en aanpassen. Als Nederland vindt dat de stikstofemissie omlaag moet, zal dit nu bij andere sectoren verhaald moeten worden. De agrarische sector heeft genoeg gedaan.

De resultaten laten zien dat de sector aangeeft in eerste instantie geen stikstofprobleem te zien in Nederland. Door de regel- en wetgeving is er een probleem ontstaan waar zo snel geen oplossing voor is. Een aantal geïnterviewden zien het probleem zoals het omschreven wordt ook op twee manieren. Namelijk op de (algemeen bekende) manier, dat het probleem de natuur is, die verslechterd door de te hoge stikstofdepositie, maar ook op een manier dat het probleem juist zit in de aanpak/oplossing. In industrieel actieve gebieden (zoals de Randstad) zal de vraag naar stikstofruimte hoog zijn, maar daar zitten juist weinig agrariërs. En volgens de aanpak zoals die nu is, moet de stikstofruimte juist vrijkomen bij de agrariërs. Dit zal leiden tot problemen volgens enkele geïnterviewden.

Uit de resultaten blijkt verder ook dat de sector wel oog heeft voor de Nederlandse natuur. Er moet zuinig mee om worden gegaan maar nieuwe natuur creëren heeft geen draagvlak. Ook de bereidwilligheid om een bijdrage te leveren, wanneer dit gevraagd wordt, is er verrassend genoeg wel (ondanks de vele protesten). Er zijn mogelijkheden om als sector bij te dragen aan een oplossing, maar dit heeft wel enkele voorwaarden. Deze voorwaarden bestaan voornamelijk uit een eerlijke compensatie (vergoeding/opbrengstprijis), een goed en eerlijk beleid maar ook gehoor geven aan de initiatieven uit de sector.

12.3.3 Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?

Het beeld bij een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw voor het oplossen van de stikstofproblematiek, zag vooral toe op een bedrijfseconomisch verantwoorde bijdrage. Dit wil zeggen dat als er een bijdrage geleverd moest worden, hier zeker een financiële compensatie tegenover zou moeten staan. Dit zou een van de belangrijkste aspecten zijn van de bijdrage. Op technisch gebied lagen de verwachtingen in lijn met enkele gegeven oplossingsmogelijkheden die reeds gedaan zijn door de sector.

Het resultaat op deze deelvraag lag in lijn met de verwachtingen. Er wordt vooral gekeken naar de balans tussen kosten en baten en wat voor een onderneming gunstig en haalbaar is. De concreet genoemde maatregelen komen ook overeen met een aantal van de reeds door de sector voorgestelde maatregelen om stikstofemissie te verminderen, zoals water bij de mest doen of een stikstofkraker. Ook wordt er kritisch gekeken naar overige aspecten die invloed hebben op het succes van de bijdrage. Zo is aangegeven dat er twijfels liggen of de burger voor duurdere producten zal kiezen.

Dit is ook tevens een van de factoren die de grens aangeeft tot aan waar de agrarische sector bereid is een bijdrage te leveren. Een andere factor die de grens bepaald is de mate waarin de overheid op de stoel van de agrarisch ondernemer gaat zitten en aangeven wat wel en niet mogelijk is.

12.3.4 Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?

De verwachting op deze vraag was dat er weinig over blijft van het agrarisch Nederland. Veel boeren stoppen in praktijk al en de boerenprotesten laten zien dat het beleid en de praktijk elkaar totaal niet kunnen vinden.

Uit de resultaten blijkt dat de agrarische sector toch vrij positief is over de toekomst. Wel wordt er een verdere krimp van de sector verwacht, naast een verregaande schaalvergroting en professionalisering. Bij een goed beleid dat perspectief kan bieden voor de sector is het goed mogelijk dat het agrarisch Nederland toch blijft bestaan. De groeiende wereldbevolking moet immers gevoed worden.

13. Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de conclusies gegeven op de hoofd- en deelvragen op basis van de resultaten van het onderzoek. Eerst volgt er een korte omschrijving waar het onderzoek betrekking op heeft, gevolgd door de conclusie per deelvraag. Het hoofdstuk sluit af met de conclusie op de hoofdvraag.

Agrarisch Nederland zit in een roerige tijd. Na het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof lijkt de agrarische sector het slachtoffer te zijn van een probleem waarvan de oorzaak in het ontworpen beleid lijkt te zitten. Dit in tegenstelling tot wat de beleidsmakers en een deel van Nederland roepen. Agrarisch Nederland uit haar ongenoegen door een voortdurende reeks van boerenprotesten en ludieke acties. Ondanks meerdere discussies, debatten en overleggen lijkt er geen eenvoudige oplossing te zijn voor dit probleem. Boeren verwijten de regering onder andere dat er niet naar de sector wordt geluisterd. Dit werkt het draagvlak vanuit de agrarische sector, voor het vinden van en accepteren van een oplossing, sterk tegen. De vraag is daarom hoe groot dit draagvlak nog is?

Deelvraag 1: Wat is de mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid?

De mening vanuit de agrarische sector over het huidige mest- en stikstofbeleid is dat het een erg complex, niet consistent en wantrouwig beleid is. Wel is het volgens de sector goed dat er perken worden gesteld aan de mestproductie. Dit blijkt uit de gegeven resultaten. Zo wordt aangegeven dat het een opeenstapeling is van beleidstukken die aan elkaar zijn geplakt en dat het geen consistent beleid is. Een oordeel over het nut van het beleid luidt dat er wellicht te veel dieren zijn ten opzichte van landbouw oppervlak. Hier moeten dus wel degelijk perken aan gesteld worden.

De resultaten laten ook zien dat het afkeuren van het PAS eraan zat te komen. Men wist dat het niet goed in elkaar zat. Ook de huidige aanpak van de stikstofcrisis krijgt veel kritiek volgens de resultaten. Het is te geforceerd bedacht en een echte duidelijke aanpak is niet te zien. Dit bevestigt het niet consistente van het beleid. De kritiek op het gevoerde beleid gaat ook in op de geloofwaardigheid van de overheid. Uit de resultaten blijkt dat de sector de berekeningen op zich wel vertrouwd, maar dat er wel wantrouwig gekeken wordt in wat voor opzicht de overheid deze gegevens inzet om beleid te maken.

Deelvraag 2: Wat is de visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem?

De visie van de agrarische sector ten aanzien van het stikstofprobleem is dat het in praktijk misschien helemaal geen probleem is. Misschien heeft het aandacht nodig, maar de grootte van het probleem dat de overheid er nu van maakt komt alleen door de regel- en wetgeving. Er moet eerst duidelijkheid komen over wie nu voor welk deel verantwoordelijk is voor een bepaalde vorm van stikstofdepositie. Dit blijkt uit de resultaten waarin onder andere vermeld staat dat het een probleem is geworden door alle regels en wetten. Ook zegt deze geïnterviewde dat het wel aandacht nodig heeft, maar dat het de vraag is of het problematisch is.

Dat het aandacht nodig heeft blijkt uit de resultaten van de vraag of het verlies van biodiversiteit of natuur echt een probleem is, of dat het geaccepteerd moet worden. Hierbij is vaak aangegeven dat de Nederlandse natuur wel aandacht nodig heeft, maar dat nieuwe natuur geen kans van slagen maakt. De tegenstrijdigheden die dit probleem met zich meebrengt (zodembemesten schijnt beter te zijn voor het milieu terwijl het slecht is voor het bodemleven/de biodiversiteit) laat ook zien dat het probleem vooral ontstaat in de regel- en wetgeving.

Dat de natuur aandacht nodig heeft volgens de agrarische sector blijkt ook uit de resultaten die inspelen op de vraag of de Nederlandse landbouw nog een bijdrage moet leveren. Hierin is aangegeven dat het wel mogelijk is en dat de bereidheid er ook wel is. Wel moet het doel van de bijdrage duidelijk en realistisch zijn en overige sectoren moeten ook hierop aangesproken worden. De voorwaarden voor een dergelijke bijdrage is wel dat er een eerlijke (financiële) compensatie tegenover moet staan en het beleid moet structureel zijn met perspectief voor de sector.

Deelvraag 3: Hoe ziet een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw eruit, voor het oplossen van de stikstofproblematiek?

Een mogelijke bijdrage van de Nederlandse landbouw heeft in ieder geval een goede bedrijfseconomische onderbouwing. De kostprijsverhoging speelt een belangrijke rol, maar dit niet alleen. De markt moet er ook op ingericht worden. Dit wil zeggen dat de burger bereid moet zijn om een hogere prijs te betalen voor het onder andere emissiearm geproduceerde voedsel. Dit blijkt uit de resultaten. Enkele praktijkvoorbeelden die een oplossing bieden voor het verlagen van de stikstofemissies van de landbouw zijn het sturen op het totale rantsoen, keuze in vee ras, toevoegingen in de mest, een stikstofkraker of het beëindigen van een agrarisch bedrijf.

De voorwaarden/grens die de agrarische sector heeft voor het bijdragen aan de oplossing is dat het haalbaar en betaalbaar moet zijn. Ook moet de sector ruimte krijgen voor het ontwikkelen en aanbieden van eigen oplossingen. Een positief geluid uit de sector is dat men over het algemeen wel bereid is om deze bijdrage te realiseren voor het 'grootste doel' waarvoor de bijdrage dient, namelijk: het omwisselen van ammoniak naar stikstofoxide. Dit blijkt uit de resultaten op de elfde interviewvraag. Voor stoppende ondernemingen kan dit mogelijk ook als een kans bieden.

Deelvraag 4: Wat is de toekomstvisie van de agrarische sector op de Nederlandse landbouw?

De toekomstvisie op de Nederlandse landbouw is moeilijk te voorspellen. Men heeft wel bedenkingen over hoe het eruit zal zien, maar dit is erg afhankelijk van politieke ontwikkelingen. Hierdoor kan gezegd worden dat de toekomstvisie vanuit de sector zowel positief als realistisch genoemd kan worden. De sector heeft hier wel over nagedacht en ziet zeker nog kansen. Zo wordt onder andere aangegeven dat over een periode van 10 jaar de professionalisering nog verder zal zijn ontwikkeld. De hightech landbouw zal zich verder ontwikkelen. Door het moeten voldoen aan de eventueel komende maatschappelijke wensen zal de kostprijs verder stijgen. Dit zal leiden tot verdere schaalvergroting.

Ook wordt aangegeven dat de Nederlandse rundveehouderij zich zal gaan ontwikkelen de komende tijd. De intensieve veehouderij heeft deze ontwikkelingen al gehad (op gebied van milieu- en diereisen) , maar de rundveehouderij heeft dit de afgelopen jaren relatief gezien gunstig ontlopen.

De Nederlandse landbouw over 20 jaar zal in het verlengde liggen van de hiervoor gegeven visie. De plek binnen Nederland voor de intensieve veehouderij is onzeker. Hoewel de stallen waarschijnlijk totaal emissiearm zullen zijn, bestaat er de kans dat de intensieve veehouderij verhuist naar, voornamelijk, Oost-Europese landen. Dit omdat hier de productieomstandigheden gunstiger zullen zijn. Dit is echter afhankelijk van het beleid. Met een positief vooruitzicht en gunstig beleid zal er in de toekomst nog wel plek blijven voor de agrarische sector binnen Nederland. Het grootste deel van de voedselproductie zal voornamelijk afkomstig zijn van de grote productiebedrijven die zullen groeien in omvang. Een klein deel komt van de kleinere overgebleven boerderijen. Dit zal eventueel een nichemarkt zijn om de beleving van de Nederlandse boeren te behouden.

Hoofdvraag: Hoe groot is het agrarisch sectorale draagvlak voor een oplossing van de stikstofproblematiek in Nederland?

Het antwoord op de hoofdvraag is eigenlijk al gegeven bij de voorgaande deelvragen. Dit geeft dus ook aan dat hier geen eenzijdig antwoord op gegeven kan worden, zoals 'het draagvlak is goed'.

Er zijn tal van factoren die het draagvlak beïnvloeden en de antwoorden op de deelvragen hierboven spelen hier op in.

Als wordt gekeken naar de bereidheid vanuit de agrarische sector om mee te denken in maatschappelijke ontwikkelingen, dan kan geconcludeerd worden dat dit er wel is. In de resultaten is meerdere keren aangegeven dat er wel mogelijkheden zijn om mee te denken en een oplossing te ontwikkelen om als sector een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek. Er is echter wel op meerdere manieren duidelijk aangegeven dat het niet alleen van de landbouw kan komen. Wanneer andere sectoren uit de Nederlandse economie ook aangesproken worden op hun bijdrage zal het draagvlak uit de agrarische sector groter worden. Ook het uiteindelijke doel, wat bereikt moet worden met een bijdrage van de agrarische sector, moet realistisch zijn. Wanneer dit onhaalbaar en slecht onderbouwd blijkt, verminderd hierdoor het draagvlak voor een bijdrage. Wanneer het doel juist haalbaar en sterk onderbouwd is door de overheid, zal de sector bereid zijn om hieraan actief deel te nemen. De overheid en andere sectoren staan echter niet alleen tegenover het agrarisch sectorale draagvlak. De maatschappij heeft dit ook in de hand. De burger moet bereid zijn om mee te betalen in het emissiearm produceren van ons voedsel. De overheid heeft ook hier een taak om de burger hiervan bewust te maken.

Alles samenvattend kan gezegd worden dat het agrarisch sectorale draagvlak groot genoeg is voor het vinden van een oplossing voor de stikstofproblematiek in Nederland, zolang er open kaart wordt gespeeld in het beleid van de overheid en de boeren een eerlijk perspectief wordt geboden op de toekomst van een realistisch Nederland.

14. Aanbeveling

In dit hoofdstuk zijn aanbevelingen van de onderzoeker beschreven die betrekking kunnen hebben op verschillende doelgroepen.

Volgend uit de conclusie kan er een aanbeveling gedaan worden aan de beleidsmakers voor de agrarische sector. Deze aanbeveling luidt dat de overheid er verstandig aan doet om met de sector in gesprek te gaan en te blijven. Dit niet alleen om ideeën voor een oplossing van de stikstofproblematiek op te doen, maar ook om duidelijkheid te creëren wat er moet worden bereikt met het oplossen van het probleem. Uit de conclusie van dit onderzoek blijkt dat dit twee belangrijke factoren zijn voor behoud en vergroten van het draagvlak uit de agrarische sector. Wanneer de overheid ook andere sectoren meer gaat betrekken in het ontwikkelen van een oplossing, zal deze aanbeveling eventueel daar ook betrekking op kunnen hebben. Dit ligt aan de wensen uit die sectoren zelf.

Voor de betrokken doelgroepen van dit onderzoek luidt de aanbeveling om de conclusie van dit onderzoek aan te halen bij besprekingen, discussies en overige vergaderingen/congressen/metingen met (overige) beleidsmakers of organisaties (zowel plaatselijke, regionale als landelijke). Het doel wat daarmee bereikt zou kunnen worden, is een vloeiende voortgang van de te bediscussiëren onderwerpen omdat dan mogelijk de valkuilen bij meningsverschillen voorkomen kunnen worden.

Ook is er een aanbeveling voor personen of organisaties die dit onderzoek als informatiebron willen gebruiken voor mogelijk verder onderzoek. Voor een conclusie die de agrarische sector meer moet vertegenwoordigen luidt het advies om de meningen/opinies van grotere groepen (in aantallen) te onderzoeken. Dit kan de kwaliteit en betrouwbaarheid van de conclusies versterken.

Bibliografie

Agriculture and the nitrogen cycle. Island Press, Scope Series 65, Washington/Covelo/London.

Agrimatie. (2020, januari 17). *Handel en afzet*. Opgehaald van Agrimatie: <https://www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2276>

Atsma, J. &. (2011, september 28). *Brief regering; Toekomstig mestbeleid - Mestbeleid*. Opgehaald van Parlementaire Monitor: <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vitckfxynjvc>

Babcock, B. A., 1992. The effects of uncertainty on optimal nitrogen applications. Review of Agricultural Economics 14, 271–280

Bavel, M. van, J. Frouws & P. Driessen, 2004. Nederland en de Nitraatrichtlijn: Struisvogel of strategie? RIVM-MNP, Bilthoven.

Bekker, L. &. (2018). *Tussenevaluatie Programma Aanpak Stikstof*. Eindhoven: Tauw bv.

Boerenbusiness. (2020). Nederlands stikstofbeleid leidt tot milieuramp. *Boerenbusiness*.

Booltink, H.W.G., B.J. van Alphen, W.D. Batchelor, J.O. Paz, J.J. Stoorvogel & R. Vargas, 2001. Tools for optimizing management of spatially variable fields. Agricultural Systems 70: 445–476.

Carson, R., 1963. Silent spring. Hamish Hamilton, London.

Dijksma, S. &.-M. (2015, juni 10). *Vaststellingsbesluit programma aanpak stikstof*. Opgehaald van wetten.overheid: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0036751/2017-1218#SlotformulierEnOndertekening>

Dijksma, S. (2012-2013). *Wijziging van de Natuurbeschermingswet 1998*. 's Gravenhage: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Dijksma, S. (2013-2014). *Regels ten behoeve van een verantwoorde groei van de melkveehouderij (Wet verantwoorde groei melkveehouderij)*. 's Gravenhage: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Dijksma, S. (2015). *Additionele regels ten behoeve van een verantwoorde groei van de melkveehouderij (Wet grondgebonden groei melkveehouderij)*. 's Gravenhage: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Frouws, J., 1993. Mest en macht: Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970. Proefschrift. Landbouwniversiteit Wageningen.

Gezondheidsraad. (2012). *De invloed van stikstof op de gezondheid*. Den Haag: Gezondheidsraad.

Grinsven, H. van, M. van Eerdt, J. Willems, K. Schotten & R. van den Berg, 2004.

Hanegraaf, M. &. (2013). *Herkenningskaart nutriëntenbeschikbaarheid*. Wageningen: Wageningen UR.

Henkens, P.L.C.M. & H. van Keulen, 2001. Mineral policy in the Netherlands and nitrate policy within the European Community. *Netherlands Journal of Agricultural Science* 49: 117-134.

Huang, W-Y, R.G. Heifner, H. Taylor & N.D. Uri, 2000. Using insurance to enhance nitrogen fertilizer application to reduce nitrogen losses to the environment. *Environmental Monitoring & Assessment* 68: 209-233.

Instituut, K. N. (2020). *Uitleg over Aerosolen*. Opgehaald van knmi: <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/aerosolen>

Janssen, B.H. & M.L. van Beusichem, 1999. Nutriënten in bodem-plant relaties (J100-200). Vakgroep Bodemkunde en Plantenvoeding, Landbouwniversiteit Wageningen.

J.F. Power, R. Wiese & D. Flowerday, 2001. Managing farming systems for nitrate control: A research review from management systems evaluation areas. *Journal of Environmental Quality* 30: 1866-1880.

Kasteren, J. van, 2004. Het spook van de onwetendheid: Is genezing van de nitraatfobie nog mogelijk? *Spil* 207-208: 15-16.

Kemp, A., & M.L. 't Hart, 1957. Grass tetany in grazing milk cows. *Netherlands Journal of Agricultural Sciences* 5: 4-17.

Leentvaar, P. (1970). *Het probleem van de eutrofiëring*. Zeist/Arnhem: Rijksinstituut voor Natuurbeheer.

Lowe, P. & N. Ward, 1997. The moral authority of regulation: The case of agricultural pollution. In: Romstad, E., J. Simonsen & A. Vatn (eds.). *Controlling mineral emissions in European agriculture*. CAB International, New York.

Marshall, G.R., R.E. Jones & L.M. Wall, 1997. Tactical opportunities, risk attitude and choice of farming strategy: An application of the distribution method. *Australian Journal of Agricultural & Resource Economics* 41 (4): 499-519.

McNeill, J.R & V. Winiwarter, 2004. Breaking the sod: Humankind, history and soil. *Science* 304: 1627-1629.

Meadows, D.L., 1972. Rapport aan de Club van Rome: De grenzen aan de groei. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.

Mestprobleem nog niet opgelost: Evaluatie van de werking van de Meststoffenwet. *Arena* 10: 89-93.

Mosier, A.R., J.K. Syers & J.R. Freney, 2004. Nitrogen fertilizer: An essential component of increased food, feed and fiber production. In: Mosier, A.R., J.K. Syers & J.R. Freney.

NOS. (2019, 10 13). Weer een week vol boerenprotest: een overzicht van de acties. NOS. Opgehaald van NOS: <https://nos.nl/artikel/2306007-weer-een-week-vol-boerenprotest-een-overzicht-van-de-acties.html>

Oenema, O., P.C.M. Boers, M.M. van Eerdt, B. Fraters, H.G. van de Meer, C.W.J. Roest & J.J. Schröder, 1998. Leaching from nitrate from agriculture to groundwater: the effect of policies and measures in the Netherlands. *Environmental Pollution* 102 (Supplement 1): 471-478.

Opstelten, I. (2013, december 24). *Publicatie wet*. Opgehaald van Eerstekamer: https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20131224/publicatie_wet_3/document3/f=/vijfte3g5avz1.pdf

Oskam, A., H. Versteijlen & H. Silvis, 2005. Van prijsbeleid naar bedrijfstoelagen. In: Meester, G., A. Oskam & H. Silvis. EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen: Van politiek naar praktijk. Wageningen Academic Publishers: 101-124.

PCC, 1996. Guidelines for national greenhouse gas inventories. IPCC.

RaadvanState. (2019, mei 29). *Nieuws*. Opgehaald van raadvanstate: <https://www.raadvanstate.nl/actueel/nieuws/@115602/201600614-3-r2/>

Reenen, P. van, 2004. Ex ante analyse van het stelsel van gebruiksnormen voor mest en mineralen in de landbouw. Ministerie van LNV, Den Haag.

Reijnders, 2002. Het boerenbedrijf in de Lage Landen: Geschiedenis en toekomst. Van Genneep, Amsterdam.

Reinhard, S., C.A.K. Lovell & G. Thijssen, 2002. Analysis of environmental efficiency variation. *American Journal of Agricultural Economics* 84(4): 1054-1065.

Remkes, J. e. (2019). *Niet alles kan*. Amersfoort: Adviescollege Stikstofproblematiek.

Rijswick, H.F.M.W. van, 2004. Het Nederlandse mestbeleid te kakken gezet. *Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht* 3: 48-56.

RIVM, 2004a. Milieubalans 2004. RIVM, Bilthoven

RIVM 2005. Milieubalans 2005. RIVM, Bilthoven.

RIVM. (2011, 01 18). *Kaderrichtlijn water (KRW)*. Opgehaald van rivm: <https://www.rivm.nl/kaderrichtlijn-water-krw>

RIVM. (2020). *Stikstof*. Opgehaald van rivm: <https://www.rivm.nl/stikstof>

RIVM. (2020). *stikstof-ammoniak*. Opgehaald van rivm: <https://www.rivm.nl/stikstof/ammoniak>

RIVM. (2020). *Stikstofoxiden-nox*. Opgehaald van rivm: <https://www.rivm.nl/stikstof/stikstofoxiden-nox>

RVO. (2020). *Derogatie*. Opgehaald van rvo: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/mest/derogatie>

- RVO. (2020, mei 18). *Fosfaatreductiemaatregelen 2017*. Opgehaald van rvo: <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2020/06/Brochure-Fosfaatreductiemaatregelen-2017.pdf>
- RVO. (2020). *Tabellen mest*. Opgehaald van rvo: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/mest/tabellen>
- Schouten. (2020). *Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen natuur*. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Schouten. (2020). *Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak*. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Schouten, C. (2019). *Voortgang Natura 2000*. 's Gravenhage: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Schröder, J.J., 1999. MINAS: Van goed idee tot papieren tijger. *H2O* 18: 23-24.
- Schröder, J., 2005. Revisiting the agronomic benefits of manure: A correct assessment and exploitation of its fertilizer value spares the environment. *Bioresource Technology* 96: 253-261.
- Schröder, J.J., H.F.M. Aarts, M.J.C. de Bode, W. van Dijk, J.C. van Middelkoop, M.H.A. de Haan, R.L.M. Schils, G.L. Velthof & W.J. Willems, 2004b. Gebruiksnormen bij verschillende landbouwkundige en milieukundige uitgangspunten. *Plant Research International*, Wageningen UR. Rapport 79.
- Stolwijk, H., 2001. Het mestprobleem en de onmacht van de overheid. *Vijftien jaarvrij worstelen*. *Spil* 175-176: 10-14.
- Tartowski, S.L. & R.W. Howarth, 2001. Nitrogen, nitrogen cycle. *Encyclopedia of Biodiversity* 4: 377-388.
- van den Broek, J. (2020). *Sturing van stikstof- en fosfor verliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030*. Wageningen: Wettelijke onderzoekstaken Natuur & Milieu (WUR).
- Veerman, C. (2005). *Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998*. Den Haag: Ministerie van LNV.
- Verantwoordeveehouderij. (Z.D.). *Achtergrond KringloopWijzer*. Opgehaald van verantwoordeveehouderij: <https://www.verantwoordeveehouderij.nl/nl/mijnkringloopwijzer/Achtergrond.htm>
- Verhagen, J. 1997. Spatial soil variability as a guiding principle in nitrogen management. PhD dissertation. Wageningen Agricultural University, Wageningen, the Netherlands
- Vitousek, P.M., J.D. Aber, R.W. Howarth, G.E. Likens, P.A. Matsons, D.W. Schindler, W.H. Schlesinger & D.G. Tilman, 1997. Human alteration of the global nitrogen cycle: Sources and consequences. *Ecological Applications* 7(3): 737-750.

Bijlage 1: Vragenlijst interview

Vragenlijst voor onderzoeksinterview:

‘Hoe groot is het agrarisch sectorale draagvlak van de huidige aanpak stikstofproblematiek?’

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord:

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord:

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord:

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord:

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord:

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord:

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: ‘praktisch haalbare maatregelen’ = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord:

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Uitleg: Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord:

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Uitleg: Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord:

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord:

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord:

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord:

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord:

Bijlage 2: Uitwerkingen per interview

Interview 1

Naam: Anoniem

Beroep: Makelaar

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Is een opeenstapeling van beleidstukken die aan elkaar zijn geplakt. Het is een politieke wet geworden. Geen consistent beleid. (Minister brinkhorst schafte af... Veerman wou niet afschaffen. In 2008 is het beleid geëvalueerd. Rundvee kalkoenen etc. afschaffen.???) Varkens kippen uit elkaar getrokken, later gekeken of er toch 1 soort van te maken is.. Wanneer er geen mestprobleem meer is kan de rechten afgeschaft worden. Gezegd in 2008 ong. In 86 is rundvee kalkoenen en varkens kippen fosfaat, later schapen, geiten vossen nertsen eenden en konijnen. Dit kon dus evt. afgeschaft worden. Ik vindt het een opeenstapeling van... de overheid heeft getracht de dierstromen en mest te beperken. Van 86 Tot 94 geduurd was er geen verplaatsingsrecht. Daarna pas wel, dus om te verkopen. Het is eigenlijk wetgeving die goed bedoeld was, maar doordat er door de jaren heen van alles is aangeplakt... is het feitelijke doel niet bereikt. Het is nog niet opgelost.

Ik zeg niet dat het mestbeleid niet nodig was, maar het probleem is niet opgelost. Er wordt nu voortborduurd op verkeerde en tijdelijke regel- en wetgeving. Echter, het doel moet bereikt worden.

Dierlijke mest verwerkt als kunstmest moet kunnen en erkend worden.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: In 2014 heb ik dit voorspeld. Als het bij de Raad van State zou komen wordt het afgekeurd. Omdat men ontwikkelruimte weggeeft wat er nog niet is.

Als het PAS kan, dan snap ik niet waarom er voor die tijd, toen we ook aan extern salderen deden, zo ingewikkeld deden met elkaar.

Met de argumenten ben ik het niet helemaal eens.. maar het was bekend dat de PAS zo lek was als een mandje.

Je geeft ontwikkelruimte weg, en laat dus uitbreidingen toestaan, en laat je vertellen dat over ongeveer 5 jaar de situatie beter is dan nu. Dat mag niet bij de Natuurbeschermingswet.

We hebben al 161 natura2000 gebieden. Dat is al te veel voor het kleine Nederland; hoeveel heeft Duitsland er dan wel niet. Wanneer ik stukken lees dat wanneer we vandaag stoppen met

boeren, autos stilzetten en industrie dat 44 natura2000 gebied nog niet beter worden.. dan denk ik dat wij Nederland, en met name de nl regering fouten hebben gemaakt.

Ze hebben er teveel aangewezen. Er worden plantjes beschermd die er niet eens staan. Dat is Wanbeleid

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: *Wanbeleid.*

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: *Er zijn te weinig feitelijke metingen. Te veel gebaseerd op computermodellen en studies. Het is bekend dat de uitkomst van Aeries tot wel 70% kan afwijken. Hoe kan daar een beleid op worden gemaakt met drie cijfers achter de komma?*

Het is allemaal zo lek als een mandje. Vroeger had men iets een marge; daar zat de bouw, wegaanleg, luchtverkeer, de burgers etc. in verstoppt. Dus toen had men geen...(..). Maar in de PAS is alles ingebracht, individueel. Dat maakt dus alles zichtbaar.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: *Waar mogelijk is kan het wel. Het is misschien ook wel zo dat de agrarische sector extra oplossingsmogelijkheden heeft. Maar het moet een eerlijke discussie blijven dus als er nog een bijdrage moet komen dan zal eerste de industrie, verkeer, luchtvaart etc. een bijdrage moeten leveren.*

Als je ziet dat er vroeger werd gezegd dat maïs wel 400ton mest/ha kan hebben, en dat dat nu is teruggedraaid naar een 25/30ton, dan is er al veel gereduceerd.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijis invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: *Eerlijk en goed beleid. Minder dieren is niet per definitie slecht. Als het maar bijdraagt. Je moet de boeren ook perspectief bieden en een open en eerlijke discussie zijn, zonder onderbuikgevoel etc. Ook meer meten en baseren op feiten. Dit meten zal dan wel veel jaren en geld kosten.*

Ook het aanpakken van dierenactivisten zal moeten gebeuren en dat de media vooral politiek links is helpt niet mee.

Men moet ook de sector ‘verkoop’.

Maar straf de sector niet alleen, men moet de sector ook belonen.

Wat moeten we doen als sector: zorgen dat we oppervlakkig reclame maken (niet te diep erin/te technisch), en een goed verhaal houden. Niet liegen maar wel je mening vertellen. Mooie reclame laten zien op de juiste tijden met de juiste middelen en beelden. Laat bij wijze van Sven Kramer om 19.00ur op de tv zeggen dat ie 3 karbonades per dag eet en goed kan schaatsen. Het heeft niks met elkaar te maken, maar je liegt niet.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Je moet zorgen dat bedrijven perspectief houden. Als dit is met minder dieren.. daar is dan niks mis mee. Het moet gestoeld zijn op feiten, consistent en consciëntieus zijn. En er moet in de hele EU 1 beleid zijn. Het moet niet zo zijn dat als in Duitsland de drempelwaarde 140x hoger ligt in NL.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Als iedereen nazoekt wat de activiteiten in 1990 waren, en dat is 100%, en vervolgens voldoet aan wat toen de normen waren, is er niks aan de hand. Het moet niet alleen van de landbouw komen. De inspanning/lasten moeten eerlijk verdeeld worden.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Ik denk dat dat nog wel meevalt. Als je ziet hoe de gemiddelde natuur erbij staat NU vergeleken met 30jr geleden.. is er veel gebeurd en verbeterd. Verzuurde bodems etc. zie je nu ook niet meer. Je kunt overal een probleem van maken. Er zijn drugsproblemen, rookproblemen etc.

Wat de grens overwaait moet ook meegeteld worden en duidelijk en helder gemaakt zijn.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')

Antwoord: Wij moeten wel zuinig zijn op de natuur die we hebben. Maar we moeten accepteren dat zolang we niks doen aan de groei van de mensheid dat bepaalde soorten verdwijnen. Dat is niks nieuws. Mammoeten zijn ook verdwenen.

Wat vindt de burger van natuur? Wat verstaat de burger onder natuur?

Het boetelerveld bij marienheem/haarle heeft ook een bijzondere ontstaansgeschiedenis. Dat was ontginningsgebied..

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: *Als het in beeld is wat iedereen doet en het kan bijdragen tot een gemeenschappelijk doel, dan is er toch niks mis mee?? Als heel NL weet hoe het is gesteld met de stikstof.. kan daar een algemeen (Europees) beleid op ontwikkeld worden.*

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een 'doorontwikkelde' visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: *Ligt aan het beleid. Met pappen en nathouden val je van het ene in het andere probleem. Over 10 jaar kan de stikstof wel een ringeling in de vijver zijn. Als je het vergelijkt met andere problemen die ons boven het hoofd hangen.. (van 't gas af, co₂, lawaai), dan hebben ze het over 10 jaar niet meer over deze stikstofdiscussie.*

Als we de monden moeten blijven voeden en 't zelfde blijven eten, en 25% van de Europese landbouwgrond bijv. biologisch moet zijn, dan is er te weinig landbouwareaal. We zouden wel zelfvoorzienend kunnen zijn qua landbouwgrond, maar dan moeten we ook anders eten; terug in de tijd van bonen uit de wek.

Er komt een high-tech landbouw (beter dan nu).

Wereldwijd gezien zouden we moeten intensiveren. En dat heeft niks te maken met meer dierenleed, hoewel ze het er tegenwoordig daar wel op laten lijken.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: *Europa moet de boot niet missen, anders gaan andere landen ons voorbij. Dit geldt ook voor de ontwikkelingen op gebied van landbouw. Minder politiek meer feiten. Als op deze manier wordt doorgedaan wordt Nederland een ontwikkelingsland bij wijze van. De NL'se landbouw heeft over 20 jaar nog meer kennis van zaken dan nu. Zeer high-tech.*

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: **Het is goed dat er perken aan gesteld zijn anders is het niet de goede kant op gegaan.**

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: **In theorie zal het kloppen zoals de Raad van State er tegenaan kijkt. Politiek gezien was het een slechte zet.** Maar uiteindelijk moet alles onderbouwd zijn dat het goed is, en dat wordt een theoretisch geneuzel.

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: **Wat is nu de huidige aanpak? Ik zie nog geen praktijk maatregelen.. Het is nu nog wat geroep in de lucht maar concrete maatregelen zijn er nog niet.**

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: **Het is overzichtelijker. Je gaat ervanuit dat het klopt. Je moet ergens mee rekenen**

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: **Heeft al veel gedaan. Gelijke monniken gelijke kappen. Nee, Het is niet eens bekend wat sommige industriële bedrijven uitstoten.**

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijis invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: **Wat verdient wordt. En een beter imago, de publieke opinie.**

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: ‘praktisch haalbare maatregelen’ = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Voerspoor is zogenaamd een praktische maatregel maar het is een theoretisch geneuzel. Alleen daadwerkelijk minder dieren lijkt een praktische maatregel wat meetbaar is.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Eerst industrie voordat er maatregelen genomen worden.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Als ik de kaartjes zie is er een probleem. Waar is een kaart over ammoniak, nox, om te zien waar het meest vandaan komt?

Ook op Europees niveau zodat vergeleken kan worden met andere landen. En dan eens weer kijken wat het probleem is voor Nederland.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord: Niet overdreven pushen om te behouden, al helemaal niet voor iets wat er niet is.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Ik weet niet of het verantwoord is, ik weet niet wat de werking is van ammoniak of NO_x. Het moet echter niet zo zijn om de woningbouw te laten profiteren van de landbouw.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Een kwart minder vee zal de eerste stap zijn. De opkomst van het vegetarisch zijn en de bio-industrie zal ook zijn verdere opmars doen. Het beter promoten van de landbouw lijkt nog niet te gaan gebeuren.

13. **Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit?** (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: *De helft minder vee lijkt het wel op aan te gaan. Dit heeft ook te maken met het mogelijk veranderende beeld dat Nederland voor de wereld produceert.*

Interview 3
Naam: Anoniem
Beroep: Adviseur

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: De noodzaak was er wel, het was wel terecht. Maar als het zo geforceerd aan banden moet worden gelegd vraag ik mij af.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: Logisch. Maar werkte wel mooi op het gebied van vergunningverlening en de systematiek zelf. De PAS is ook om andere economische activiteiten door te laten gaan. Niet alleen voor de Landbouw.

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: Maatregelen te voorzeerd bedacht. Er zit geen beleid achter. Hadden eerder moeten denken alvorens het af te schaffen. Echter, er zijn ook wel andere belangrijke projecten die doorgang nodig hebben. Woningen blijven nodig.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: Denk wel dat het klopt. Metingen moeten meer in Natura 2000-gebieden plaatsvinden. De vraag is ook of de gestelde emissiereducties in de stallen (emissiearme stallen) daadwerkelijk behaald wordt.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: Nee. Er is al zoveel gebeurd. Het is niet reëel om terug te gaan naar 30jr geleden. Dit geldt ook voor de industrie en het verkeer bijvoorbeeld. Er zijn door de jaren heen zoveel mensen bijgekomen en wegen gebouwd. Dat kan niet zo makkelijk teruggedraaid worden. De doelstelling is fout. Het behoudt van de huidige situatie is eventueel mogelijk, maar herstel en verbeteren kan gewoon niet.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om

aanpassingen te doen? Heeft 'de gewone burger' invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: *Draagvlak is er wel, qua aanpassingsvermogen. Ondernemers willen echt wel een stukje grond inleveren voor maatschappelijk belang. Marktprijzen hebben voor een deel ook best invloed, naast de activiteiten rondom milieuactivisten.*

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: *Goede balans tussen kosten en baten. Dan zal de sector er vast anders op reageren. Markt moet er ook op ingericht worden. Biologisch is mooi maar in de schappen kiest de burger vaak toch voor de goedkopere producten. Pushen met positieve prikkels.. Verdere praktijkmaatregelen zijn er niet.*

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: *Er moet een vergoeding tegenover staan. Het moet ook doorbelast kunnen worden naar de consument.*

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: *Op basis van de wetgeving wel. Europees gezien staat Nederland niet alleen, zo kan Duitsland ook best een stikstofprobleem hebben, in een bepaalde regio. Je kunt het nooit oplossen, maar wel optimaliseren.*

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')

Antwoord: *Een probleem is het niet, maar we moeten er wel zuinig op zijn. Terug naar een oudere biodiversiteit, als 30jaar terug, is niet haalbaar.*

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: *Niet juist. Ook voor de andere sectoren geldt dat er een compensatie tegenover moet staan; dat kan bijna alleen maar uit de landbouw komen. De woningbouw moet ook door.*

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Aantal bedrijven krimpt enorm. Er zullen wel bedrijven met nevenactiviteiten bijkomen. Landbouwgrond blijft wel landbouwgrond maar er zullen wellicht aanpassingen moeten komen zoals het randenbeheer enzo. Daar zal misschien wel een verrijking van de diversiteit komen.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: Ben benieuwd in hoeverre de intensieve veehouderij nog in Nederland zit. Extensivering komt ruimte voor. Als Europa zegt dat we over zoveel jaar (deels) grondgebonden moeten zijn, dan kunnen we daar als Nederland bijna niet aan voldoen. Alleen met het rundvee wordt dat al lastig.

Interview 4
Naam: Anoniem
Beroep: Adviseur

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: **Het is te complex. Werk naar een integraal beleid toe waar alle factoren samenkomen zoals fosfaatrechten, dierrechten, ammoniakrechten en grondgebondenheid.**

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: **In de basis, qua onderbouwing, zit het wel goed in elkaar.** Maar waar we met z'n allen uit de bocht gevlogen zijn is wanneer je het moet verdedigen bij de Raad van State. Als je het Aerius rekenmodel hebt, dat kun je gewoon gebruiken. Maar wanneer het verdedigd moet worden hoe Aerius rekent, dan kan dat niet tot in detail worden uitgelegd (door hoge ambtenaren) hoe dat werkt. Daar beginnen de problemen al.

Het was mooi bedacht en praktisch om mee te werken. Je kunt het theoretisch onderbouwen, maar in de praktijk vraag je vergunningen aan en krijg je ontwikkelruimte toebedeeld en je moet dan wel nagaan waar het vandaan komt en hoe het is uitpakkt. **Dus de praktische monitoring was gewoon niet goed.**

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: **Hebben eigenlijk gewoon weer het extern salderen nodig.**

Het is niet goed te begrijpen dat er in deze tussentijd (afkeuren PAS tot heden) geen oplossing bedacht is dat in principe gelijk is aan de periode voor het PAS (het extern salderen). Dit was een goede oplossing geweest wat geëvalueerd kon worden totdat er een nieuw integraal beleid is ontwikkeld.

De reductie van stikstof vindt dan ook zeker plaats omdat bij verplaatsing van ammoniak op geen enkel punt een toename mag plaatsvinden om het passend te krijgen.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: **Het zijn voor mij feiten.** In praktijk zijn er weinig andere methodes om mee te rekenen.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: **Wij leveren al een actieve bijdrage. Kan zich voorstellen dat het door de landbouw moet gebeuren. Maar vindt dat het niet alleen van de landbouw moet komen. De minister heeft**

wel een mooie weg uitgestippeld voor de landbouw; alleen de weg waarlangs en de manier waarop is de vraag. Tot in hoeverre kan dat gefaciliteerd worden en kun je offers van boeren vragen? Als er alleen offers worden gevraagd komt het niet goed, er moet ook een beloning zijn.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijis invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft 'de gewone burger' invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: Fatsoenlijke opbrengstprijis maar ook wet- en regelgeving heeft invloed. Er moet een duidelijk en helder beleid komen. Politiek moet een duidelijk en structureel beleid afspreken dat meerjarig de koers bepaald.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Het idee van de boeren uit Nieuwkoop en omgeving. Stikstof verlesen en met de opbrengst het bedrijf verduurzamen.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Je moet het bedrijf wel optimaliseren en geen onrealistische doelen stellen. Dit geldt voor de agrarisch ondernemers maar ook voor de overheid. De zwakste schakel binnen het bedrijf zal de acceptatiegraad bepalen.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Het is wel een probleem geworden door alle regels en wetten. Het verdient wel aandacht maar of het problematisch is is de volgende vraag.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')

Antwoord: Biodiversiteit is goed maar het moet in een juiste balans zijn. zo nodig met menselijke ingrepen. Op gegeven moment moet je een bepaalde vorm van biodiversiteit accepteren.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Als in het antwoord van vraag 7 een verdienmodel zit, kan het best reëel zijn. Het is meer een emotionele discussie (begrijpelijk), maar men moet het in perspectief zien. Het gebeurde vroeger ook met extern salderen. Je moet het ook in perspectief zien. En voor sommige boeren (stoppende bedrijven) kan het meer als een kans bieden dan als een bedreiging. Wel moet er blijven worden geëvalueerd.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een 'doorontwikkelde' visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +/- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: We gaan naar grondgebondenheid toe. De technieken gaan door en zullen blijven ontwikkelen. De intensieve veehouderij zal in staat zijn om de emissies te reduceren tot zo goed als nul.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: Is er dan nog intensieve veehouderij? Technisch kan er een totaal emissiearme stal ontwikkeld worden maar in Oost-Europese landen kan het totaal-plaatje (varkens, grote stallen, veel grond en voer) eenvoudiger gerealiseerd worden. Dit kan ook van invloed zijn op het voortbestaan van de Nederlandse intensieve veehouderij.

Interview 5

Naam: Dhr. Noordman

Beroep: Varkenshouder

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: **Het is te moeilijk en ingewikkeld. Een overkoepelende eenheid ontbreekt.**

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: **Zat eraan te komen. Formeel is het wel terecht.**

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: **Beroerd.** In het westen wordt het een probleem want daar is weinig veehouderij waar stikstof vrij kan komen. **De overheid is hierbij onbetrouwbaar.**

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: **Wel te vertrouwen maar dat kun je op veel manieren uitleggen.** Feitelijk zullen de getallen kloppen.. Alleen wie heeft de parameters bedacht die er getoetst worden? En is het ook zo wat daar de schadelijkheid van is? **De theoretische berekeningen zullen waarschijnlijk kloppen maar de praktische toepassing is te betwijfelen.**

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: **Je ontkomt er niet aan. Het hoeft ook niet erg te zijn.** Maar alles wat kostenverhogend is, dan moet dat ergens vandaan komen. **Het verdienmodel mist.**

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijis invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: **Laat zien wat je gedaan hebt en niet vanuit de verdediging werken.** Laat zien wat je eigen cijfers zijn. **Niet alles moet als bedreiging worden gezien. Maar kijk wel naar wat binnen jouw bedrijf en omgeving past.**

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Goed kijken wat de kostenverhoging is. De overheid kan veel vinden over wat de consument moet kopen of betalen, maar uiteindelijk gaat ze daar niet over. De intensieve veehouderij zal misschien wat aanpassing krijgen op het gebied van de (excretie)normen. De helft van het aantal bedrijven moet weg en niet de helft van 'een' bedrijf.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Haalbaar en betaalbaar. De grens kan dus niet zo heel veel opgeschoven worden. Maar zorg dat je een proactieve houding aanneemt

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Nee. Teveel gebieden aangewezen; onnodig moeilijk gemaakt. Het heeft wel aandacht nodig, maar een probleem is het niet. Ze hebben het er wel van gemaakt en zal zo snel niet verdwijnen.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')

Antwoord: Het moet geaccepteerd worden. Nieuwe natuur creëren bestaat bijna niet.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Prima. Voor stoppende ondernemingen is het goed wanneer ze de stikstofruimte goed kunnen verkopen. Alles in de landbouw behouden gaat toch niet lukken.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een 'doorontwikkelde' visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +/- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Verregaande professionalisering. De intensieve veehouderij heeft zich al ver ontwikkeld, maar zullen nog wel wat dieren gaan inleveren. De rundveehouderij moet zich nog wel erg ontwikkelen.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: *De landbouw zal nog heel iets verder krimpen qua ondernemers, in dieren aantallen niet zo zeer. Maar blijft een goede basis over.*

Het produceren voor- en leveren van voedsel binnen Europa zal meer op rij-afstand plaatsvinden en niet meer op (grotere) vliegafstanden.

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: Niet goed doordacht. Weinig sturing mogelijk.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: Je kunt er nog niks van zeggen dat het is afgekeurd. Degenen die gewoon een slechte vergunning hadden zijn nu (na het afkeuren van het PAS) in de problemen gekomen. De overheid heeft destijds geen goede wetgeving in elkaar gezet

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: Ad hoc beleid. Dat zie je terug bij de voermaatregel die weer ingetrokken is. Het is waardeloos.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: De onbetrouwbaarheden zijn zo groot, daar moet niet mee gewerkt worden. En toch gebeurt het. Er is teveel gestoeld op theorieën, te weinig op feiten. Er wordt gemeten met twee maten.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: Ligt eraan hoe ze rekenen. De landbouw neemt ook stikstof op (door middel van de gronden en gewassen). Dit zou meegeteld moeten worden. De melkveehouderij (80% van de landbouwuitstoot) zal wel wat moeten gaan doen aan de emissies.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: *De opbrengstprijs maakt een groot verschil tussen of je bepaalde investeringen mogelijk kunt betalen of dat er het geld er al wel voor is. Activiteiten van activisten moet je mee leren dealen als melkveehouderij zijnde, intensieve veehouderij (varkens) kent het al wel.*

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: ‘praktisch haalbare maatregelen’ = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: *De eigen voorstellen uit de sector zijn niet zo verkeerd. Maar ook de grotere ondernemingen als campina moeten gaan nadenken over bijvoorbeeld de manier hoe de (verschillende soorten) melk wordt opgehaald.*

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: *Accepteren is niet voor elke boer gelijk. Boeren met veel grond denken anders dan boeren zonder veel grond.*

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: *Dat het probleem op de boeren wordt afgewimpeld is niet terecht. Er zit een verschil in de vorm van stikstof, ammoniak en stikstofoxide. Ammoniak zal meer een kringloop in zitten.*

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord: *Er wordt wel te overdreven gereageerd over dat er mogelijk soorten verdwijnen. Soorten verdwijnen en komen erbij, dat is iets van alle tijden.*

Overige Europese landen hebben een afgunst tegen de Nederlandse boer omdat ze het wereldwijd zo goed doen. Frankrijk en Duitsland hebben een mening dat het wel minder kan hier in NL. Ze zitten er allemaal op een hoop en beconcurreren ons. Dat speelt erg mee in Europa in de vorm van ‘pakken wanneer je ze pakken kunt’, zoals met de Natura 2000-gebieden is dat gebeurd.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: *NO_x is niet uit te wisselen voor NH₃. Persoonlijk denk ik ‘hoezo gebrek aan woningen’? Er zijn 7-8mln woningen. Gem. heeft elke 2 mensen een woning. Dat moet genoeg zijn. Wees creatiever met de woningen en vrijstaande panden. Scheiden gebeurt veel en elk van het stel vindt dat ze recht hebben op een woning.*

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +/- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Schaalvergroting gaat door. Dit doordat de kostprijs kan gaan stijgen door verdere maatschappelijke wensen die invloed hebben in de politiek. Automatisering zal ook toenemen omdat arbeidskrachten schaars worden.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: Trend van 10 jaar zet zich wel door. Maar er komen nog grotere bedrijven die 95% van het voedsel produceren. Verder 5% van het voedsel komt van ‘belevingsboerderijen’, om een keer te kijken als burger zijnde. Het voedsel hiervan zal erg duur zijn.

Ook kan er gedacht worden aan integratie met meerdere bedrijven (zoals 10 bedrijven met +/- 100 koeien) die samen toch 1000 koeien melken.

Interview 7

Naam: Anoniem

Beroep: Melkveehouder

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: *Meer maatwerk. Op het moment wordt er te weinig gekeken naar wat de gewassen onttrekken van de grond. Kunstmest moet meer vervangen kunnen worden door organische meststoffen. Normen zijn te ver aangescherpt t.o.v. het aanbod mest. Hierdoor is er helemaal geen mestoverschot (meer), terwijl wel zo gedacht wordt.*

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: *Jammer dat het afgekeurd is. Er zat wel wat in, maar men gaf emissierecht uit wat over lange termijn gecompenseerd zou worden en dat werkte in praktijk gewoon niet.*

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: *Het is een rare discussie om stikstof weg te halen bij de landbouw voor de industrie. Bij de varkenssector valt al niet veel stikstof te halen i.v.m. reeds bestaande maatregelen.*

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: *Niet betrouwbaar. Het is ook niet alleen het RIVM waar aan te twijfelen valt.. Er zit wel een grote foutmarge in en er is veel gedaan/ontwikkeld op basis van aannames. Emissiearme vloeren hebben een bepaalde RAV code (certificaat voor emissiereductie). RIVM, Wageningen U.R, en de overheid hebben daaraan meegewerkt. Echter, uit recente metingen blijkt dat de te behalen reductie volgens de RAV code niet behaald wordt.*

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: *Moeten is een groot woord, maar het is wel mogelijk met bepaalde maatregelen. De primaire vraag blijft wel of de uitgangssituatie niet slecht/verkeerd is. Dit gezien het gegeven (volgens o.a. mesdagfonds) dat wanneer Nederland o.a. alle industrie, veehouderij en verkeer zou elimineren uit het landschap; er nog steeds een te hoge depositiewaarde is.*

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft 'de gewone burger' invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: Uiteindelijk verwacht je van de overheid ook een (financiële)bijdrage. Er zijn een aantal keuzes om emissies te beperken. Voor draagvlak zou de overheid meer moeten kijken naar de keuze en mogelijkheden die de sector zelf aandraagt.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Praktisch haalbaar is o.a. het sturen op voer. In totale rantsoen moet gekeken worden naar het eiwit en de benutting ervan. Ook het kijken naar raskeuzes is een optie. Driewegkruizingen zijn vaak efficiënter op eiwit. Ook toevoegingen in mest zijn mogelijkheden om de stikstofuitstoot te reduceren.

Ook: vloer op afschot voor urine scheiden van mest; water bij de mest; vernevelen van roosters voor het schuiven; stikstofkraker.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Bij detailbeleid (de boer vertellen hoe het moet) is de acceptatie weg. Dit omdat de overheid dan op de stoel van de boer gaat zitten en zeggen hoe het zou moeten. Dus de overheid moet de ruimte geven voor sector-eigen ontwikkelingen.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Ja omdat de uitgangssituatie zo krap is. De normen worden zo ver aangehaald dat er vanzelf weer een probleem ontstaat.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord: *Er ligt een maatschappelijke vraag. Men wil graag meer biodiversiteit. Hierin kan de landbouw wat betekenen (zoals groenstroken langs percelen) maar hiertegenover moet wel een vergoeding staan. Echter wanneer er discussies ontstaan over dat er teveel ‘kale’ graspercelen zijn, krijgt het verhaal een andere wending. Landbouwpercelen zijn in principe productiemiddelen en geen natuurland. Het grasland is niet om biodiversiteit te verkrijgen of dergelijk; het is om koeien te voeren.*

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: *In die zin is het eigenlijk niet normaal, in de zin van dat de ene tak van sport moet bloeden voor de andere tak. Echter, wanneer er een fatsoenlijke vergoeding tegenover staat kan het de keuze zijn van de ondernemer zelf. Dan kan het een kans zijn.*

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: *De landbouw zal doorgaan zoals het nu is. De kleineren zullen waarschijnlijk afvallen, tenzij zij een andere tak van sport erbij naast hebben. De prijzen zullen dan wel structureel omhoog moeten om te voldoen aan alle eisen.*

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: *De bedrijven zullen nog intensiever zijn omdat de wereldbevolking anders niet gevoed kan worden. Het voeden van de wereldbevolking is alleen mogelijk door grond intensief te gebruiken om er zo veel mogelijk nutriënten af te halen. Ook zal er breder ingezet worden op het verdienmodel van de boer.*

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: Een bepaalde beperking is nodig. De regel- en wetgeving moet wel passen op elkaar. Stikstofopname landbouwgrond moet ook meegenomen worden.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: Was te verwachten. Extern salderen voor de PAS was prima geweest.

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: Ze maken er een puinhoop van. Het kon simpel met het invoeren van extern salderen. Ze hadden duidelijk moeten zijn waar de stikstof vandaan komt en waar het heen gaat.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: Overheid is onbetrouwbaar. Het verschuift te veel op het gebied van normen.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: Eerst moet de industrie de vergunningen op orde hebben. Het gaat nog niet eens zo zeer om de uitstoot, maar de vergunningen is de basis.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijis invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: Eerst alle sectoren, ook buiten de landbouw, moeten legaal worden. Dit betekent dat ze de vergunning op orde moeten hebben. Iedereen moet meedelen in de oplossingen, niet alleen de landbouw.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: ‘praktisch haalbare maatregelen’ = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Investeren in o.a. emissiearme vloeren.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Als iedereen aan dezelfde eisen voldoet, dus ook vergunningen op orde hebben, dan kunnen we verder praten. Tot die tijd is de grens aardig bereikt.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Nee. Er is genoeg te koop qua stikstof- of ammoniakrechten. In de randstad wordt het wel een probleem want daar zijn geen genoeg boeren om voldoende stikstof vrij te krijgen. In het westen is het een probleem. Hier in het oosten nog niet zo zeer want daar is genoeg om te verplaatsen wanneer dat nodig is.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord: Een gecreëerd probleem. Echte natuur is er niet. De natuur past zichzelf wel aan.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Het kan wel maar je moet een maximum stellen aan de hoeveelheid ammoniak te verkopen buiten landbouw. Dan blijft er voldoende binnen de landbouw en wordt de prijs ook niet opgedreven door te hoge biedingen vanuit de industrie.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Veel minder boeren. Die zijn dan inmiddels gestopt. En daardoor lossen veel problemen zichzelf op.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: In het verlengde van de 10 jaar blijven er minder boeren komen. Het grootste probleem qua stikstofuitstoot is dan niet meer de landbouw maar het aantal mensen.

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: Grondgebondenheid is geen goede regel. Als de mest naar een akkerbouwer gaat dan moet het ook goed zijn. Aardappels is bijvoorbeeld onderdeel van een rantsoen. Ook het afvoeren van mest naar een stoppende veehouder, en wanneer de afvoerende boer daar vervolgens gras van koopt, zou meegenomen moeten worden in de grondgebondenheid. Dit is namelijk wel een vorm van kringloop. Verder complex en ingewikkeld. Raar dat de grondgebondenheid alleen voor de melkveehouderij geldt.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: Beschikte over een goede NB-vergunning dus de PAS viel erbuiten.

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: Onbekend wat ze er precies mee willen. Melkveehouderij moet niet overal de schuld van krijgen.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: Metingen van het RIVM klopt niet. Deze zijn niet betrouwbaar. Deze metingen zouden meer en beter uitgevoerd moeten worden.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: Nee. De melkveehouderij doet al veel. De Nederlandse landbouw heeft genoeg gedaan. Aantal melkvee neemt vanzelf af. Ook door de afoming bij fosfaatrechten.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft ‘de gewone burger’ invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: Milieu- en dierenactivisten hebben negatieve invloed. Burger gaat vaak voor het goedkoopste, dat zou ook moeten veranderen. Het is überhaupt de vraag of het zoveel reductie oplevert, die bijdrage. Weidegang bij slecht weer (zomerdag) is ook slecht; terwijl de burger ze per se buiten wil zien. De stal is dan nog niet zo slecht.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: ‘praktisch haalbare maatregelen’ = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Water bij de mest. Weidegang misschien, dan komt de mest niet zo snel in aanmerking met de urine. Meer maïs voeren, maar dat zal lastig passen in de mest- wetgeving.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: We hebben al veel gedaan. De grens is al grotendeels bereikt. Het gaat veel te ver.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Niet zo zeer uit de landbouw. Tijdens de corona-lockdown werd er gewoon mest uitgereden maar de lucht werd veel schoner. Dit lijkt er dan toch op dat de meeste vervuiling uit de industrie/luchtvaart komt.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als ‘nieuwe natuur’)

Antwoord: Er wordt veel verteld maar je weet niet hoe slecht de natuur er echt voor staat. De overheid kun je er niet zo zeer op geloven. Zodebemesten moet goed zijn voor het milieu maar is wel slecht voor de biodiversiteit. Waar doe je dan goed aan?

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Slaat nergens op. Er zijn teveel mensen in Nederland, daar moet ook over nagedacht worden.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een 'doorontwikkelde' visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Schaalvergroting gaat wel door maar waar zal het eindigen? Aantal boeren wordt minder en aantal stuks dieren wordt minder. Moeilijk te overzien verder door alle regel- en wetgeving. Maar het harde groeien is er wel af.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: Als het op deze manier doorgaat blijft er weinig van agrarisch Nederland over. Een aantal grote boeren zullen overblijven.

1. Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?

Uitleg: De combinatie van fosfaatrechten, mest verwerken, grondgebondenheid etc. Is het terecht dat deze regel- en wetgeving is ontstaan? Als het er bijvoorbeeld niet was geweest, was het dan beter gesteld met agrarisch Nederland en de natuur?

Antwoord: Er zijn veel dieren t.o.v. oppervlak. Daar zou wel beleid voor gemaakt moeten worden. Mestverwerking komt slecht van de grond af, daar zou verbetering in moeten komen. Ziet nog wel toekomst in de verwaarding van mest. Vanuit de overheid is subsidiering wel van belang om het draagvlak voor mestverwerking te behouden.

2. Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?

Uitleg: Is het terecht? Of was het verwacht? Had het nooit hoeven te gebeuren? Waarom wel/niet?

Antwoord: Vanaf het begin af aan was het al fout van de regering. Denkt dat het terecht is afgekeurd. Maar de periode daarna is niet goed georganiseerd. Voor de gedupeerden had een betere oplossing moeten zijn.

3. Wat is uw mening over de huidige aanpak van de stikstofproblematiek door het kabinet op het gebied van landbouw?

Antwoord: Teveel negatieve aandacht gericht op de landbouw. Er mag meer gesproken worden over de al behaalde bijdrage van de landbouw.

4. Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?

Antwoord: Er wordt misschien wel wat geknutseld met de cijfers. De emissies voor de landbouw zal wellicht intussen kloppen, maar de andere sectoren worden misschien wel beschermd; die cijfers kloppen niet. Er wordt wel gerekend met twee maten.

5. Moet de Nederlandse landbouw (nog een extra) bijdrage leveren om de stikstofuitstoot terug te dringen?

Antwoord: Ja als het moet dan zal dat kunnen. Maar er moet ook een (financiële) compensaties tegenover staan. Ook de scheepvaart, industrie etc. zal dan een bijdrage moeten leveren, naast het kloppend maken van de uitstoot gegevens.

6. Welke aspecten/factoren hebben (volgens u) invloed op het draagvlak uit de agrarische sector om een bijdrage te leveren aan de stikstofproblematiek?

Uitleg: Heeft bijvoorbeeld de opbrengstprijs invloed op de bereidheid om een bijdrage te leveren? Of heeft het aanzien/erkennen van dierenwelzijn invloed op de bereidheid om aanpassingen te doen? Heeft 'de gewone burger' invloed? Ook valt te denken aan invloedrijke activiteiten van milieu-/dierenactivisten; heeft dit invloed op het draagvlak?

Antwoord: Draagvlak zal er vooral komen bij financiële compensatie. Dierenwelzijn en milieu staan haaks op elkaar. De burger ziet de dieren graag vrij buiten, maar dat is slechter voor het milieu. Het draagvlak van de burger voor de agrarische sector zal ook niet beter worden wanneer de agrarische sector het probleem oplost.

7. Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?

Uitleg: 'praktisch haalbare maatregelen' = met oog voor financiële haalbaarheid, bedrijfsvoering, dierenwelzijn etc.)

Antwoord: Oude stallen slopen met een opkoopregeling is wel een goed idee maar hier vallen soms ook 'jonge bedrijven' onder, dat is jammer. Verkleinen van de sector zal een van de makkelijkste manieren zijn; makkelijker dan zoeken in de voeding.

8. Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?

Dus hoeveel inspanning wilt u geven? Wat wilt u ervoor opgeven? Of welke voorwaarden moeten er eventueel gesteld worden?

Antwoord: Neemt aan dat de lobby nog wel goed is in Nederland om er goed uit te komen. De grens ligt ook een stukje in het mestbeleid, bij het continue aanscherpen van de gebruiksnormen. Akkerbouwers geven aan dat de grond aan het verschralen is.

9. Is er een stikstofprobleem in Nederland?

Wel/niet? Waarom niet/wel? Of alleen afkomstig uit bepaalde sectoren?

Antwoord: Is wellicht een probleem maar er moeten prioriteiten worden gesteld. Moet Schiphol de grootste luchthaven zijn en blijven? De groei van de bevolking zorgt ook voor een deel van de groei van de stikstofuitstoot.

10. Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')

Antwoord: Biodiversiteit moet wel bewaard worden. Er moet wel aandacht voor zijn. Nieuwe natuur is geen goed idee, dat gaat niet werken en is onnatuurlijk. De boer kan hier ook iets in betekenen maar daar moet ook een compensatie voor zijn.

11. Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) doorgang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?

Uitleg: In principe dus het omwisselen van NH₃ voor NO_x. Is dit verantwoord?

Antwoord: Als ze menen dat er woningen gebouwd moeten worden en dat moet bij de landbouw weggkomen, dan moeten ze gewoon ervoor betalen. Er moet wel rekening gehouden met hoeveel werk de landbouw ook levert. Als uiteindelijk de helft van de landbouw verdwijnt, verdwijnt er ook heel veel werk.

12. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit? (Voor deze lange termijn is gekozen omdat er zo een ‘doorontwikkelde’ visie kan worden verkregen met ingrijpende veranderingen zoals een andere indeling van het landschap bijvoorbeeld. Wanneer er gevraagd wordt naar een periode van +- 3 tot 5 jaar zullen er naar verwachting een paar kleine regionale wijzigingen aangegeven worden met wat wetgeving. Dit is niet interessant voor de lange termijnvisie.

Antwoord: Aantal bedrijven en dieren krimpt. De overblijvende worden groter en efficiënter. Het kleinschalige blijft over voor de kleine nichemarkt. Vergunningen zijn steeds lastiger te verkrijgen en dat remt de groei.

13. Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit? (voor verantwoording van de periode van 20 jaar: zie vraag 11).

Antwoord: De agrarische sector zal voor een groot deel verdwijnen. Het vlees zal voornamelijk in het buitenland geproduceerd worden. Het hangt erg af van wat de regering wil. In een positief geval kan er wel een kans zijn om toch een mooie sector te behouden in NL. Mensen blijven wel vlees eten.

Bijlage 3: Uitwerking antwoorden per vraag

Antwoorden vraag 1									
Wat is uw mening over het functioneren van het huidige mestbeleid?									
Beroep									
Makelaar	Interview 1:	Is een opeenstapeling van beleidstukken die aan elkaar zijn geplakt. Het is een politieke wet geworden. Geen consistent beleid	is het feitelijke doel niet bereikt. Het is n						
Makelaar	Interview 2:	Het is goed dat er perken aan gesteld zijn anders is het niet de goede kant op gegaan.							
Adviseur	Interview 3:	De noodzaak was er wel, het was wel terecht. Maar of het zo geforceerd aan banden moet worden gelegd vraag ik mij af.							
Adviseur	Interview 4:	Het is te complex.							
Arken-schouder	Interview 5:	Werk naar een integraal beleid toe waar alle factoren samenkomen zoals fosfaatrechten, dierrechten, ammoniakrechten en grondgebondenheid.							
Arken-schouder	Interview 6:	Het is te moeilijk en ingewikkeld. Een overkoepelende eenheid ontbreekt.							
Melkvee-schouder	Interview 7:	Niet goed doordacht. Weinig sturing mogelijk.							
Adviseur	Interview 8:	Meer maatwerk. Op het moment wordt er te weinig gekeken naar wat de gewassen onttrekken van de grond Normen zijn te ver aangescherpt t.o.v. het aanbod mest. Hierdoor is er helemaal geen mestoverschot (meer), terwijl wel zo gedacht wordt.							
Melkvee-schouder	Interview 9:	Een bepaalde beperking is nodig. De regel- en wetgeving moet wel passen op elkaar.							
Arken-schouder	Interview 10:	Stikstofopname landbouwgrond moet ook meegenomen worden.							
		Grondgebondenheid is geen goede regel. Verder complex en ingewikkeld.							
		Ook het afvoeren van mest naar een stoppende veehouder moet meegenomen worden in de grondgebondenheid wanneer de afvoerende boer daar vervolgens gras van koopt.							
		Dit is namelijk wel een vorm van kringloop.							
		Er zijn veel dieren t.o.v. oppervlak. Daar zou wel beleid voor gemaakt moeten worden.							
		Mestverwerking komt slecht van de grond af. Vanuit de overheid is subsidiering wel van belang om het draagvlak voor mestverwerking te behouden.							

Antwoorden vraag 2												
Wat is uw mening over het afkeuren van het Programma Aanpak Stikstof?												
Makelaar	Interview 1:	In 2014 heb ik dit voorspeld	Met de argumenten ben ik het niet helemaal eens.. maar het was bekend dat de PAS zo lek was als een mandje. Ze hebben er teveel aangewezen (natuurgebieden). Er worden plantjes beschermd die er niet eens staan. Dat is Wanbeleid									
Makelaar	Interview 2:	In theorie zal het kloppen zoals de Raad van State er tegenaan kijkt. Politiek gezien was het een slechte zet.										
Adviseur	Interview 3:	Logisch. Maar werkte wel mooi op het gebied van vergunningverlening en de systematiek zelf. De PAS is ook om andere economische activiteiten door te laten gaan.										
Adviseur	Interview 4:	Niet alleen voor de Landbouw. In de basis, qua onderbouwing, zit het wel goed in elkaar. Het was mooi bedacht en praktisch om mee te werken De praktische monitoring was gewoon niet goed.										
Varkenshouder	Interview 5:	Zat eraan te komen. Formeel is het wel terecht										
Varkenshouder	Interview 6:	Je kunt er nog niks van zeggen dat het is afgekeurd. De overheid heeft destijds geen goede wetgeving in elkaar gezet										
Melkveehouder	Interview 7:	Jammer dat het afgekeurd is. Er zat wel wat in, maar men gaf emissierecht uit wat over lange termijn gecompenseerd zou worden en dat werkte in praktijk gewoon niet.										
Adviseur	Interview 8:	Was te verwachten. Extern salderen voor de PAS was prima geweest.										
Melkveehouder	Interview 9:	Beschikte over een goede NB-vergunning dus de PAS viel eruiten.										
Varkenshouder	Interview 10:	Vanaf het begin af aan was het al fout vanuit de regering. Denkt dat het terecht is afgekeurd. Maar de periode daarna is niet goed georganiseerd voor de gedupeerden.										

		Antwoorden vraag 4									
		Wat is uw mening over de betrouwbaarheid van de emissienormen, –berekeningen en of metingen van het RIVM?									
Makelaar	Interview 1:	Er zijn te weinig feitelijke metingen. Te veel gebaseerd op computermodellen en studies									
Makelaar	Interview 2:	Het is overzichtelijker. Je gaat ervanuit dat het klopt. Je moet ergens mee rekenen									
Adviseur	Interview 3:	Denk wel dat het klopt. Metingen moeten meer in Natura 2000-gebieden plaatsvinden									
Adviseur	Interview 4:	Het zijn voor mij feiten. In praktijk zijn er weinig andere methodes om mee te rekenen.									
Varkenshouder	Interview 5:	Wel te vertrouwen maar dat kun je op veel manieren uitleggen. Wie betaalt, die bepaald; dus wat is de invloed van de overheid hierin? De theoretische berekeningen zullen waarschijnlijk kloppen maar de praktische toepassing is te betwijfelen									
Varkenshouder	Interview 6:	De onbetrouwbaarheden zijn zo groot, daar moet niet mee gewerkt worden. Er is teveel gestoeld op theorieën, te weinig op feiten.									
Melkveehouder	Interview 7:	Niet betrouwbaar. Het is ook niet alleen het RIVM waar aan te twijfelen valt. Er zit wel een grote foutmarge in en er is veel gedaan/ontwikkeld op basis van aannames.									
Adviseur	Interview 8:	Overheid is onbetrouwbaar. Het verschuift te veel op het gebied van normen.									
Melkveehouder	Interview 9:	Metingen van het RIVM klopt niet. Deze zijn niet betrouwbaar. Deze metingen zouden meer en beter uitgevoerd moeten worden.									
Varkenshouder	Interview 10:	Er wordt misschien wel wat geknutseld met de cijfers. <u>De emissies</u> voor de landbouw zullen wellicht intussen kloppen, maar de andere sectoren worden misschien wel beschermd; die cijfers kloppen niet. Er wordt wel gerekend met twee maten.									

[illegible]

		Antwoorden vraag 7									
		Wat zijn volgens u praktisch haalbare maatregelen voor de Nederlandse landbouw om wel een bijdrage te leveren aan de stikstofcrisis?									

Antwoorden vraag 8												
												Waar ligt voor u de grens op het gebied van accepteren van het huidige mest-/stikstofbeleid?
Makelaar	Interview 1:	De inspanning/lasten moeten eerlijk verdeeld worden.										
Makelaar	Interview 2:	Eerst industrie voordat er maatregelen genomen worden.										
Adviseur	Interview 3:	Er moet een vergoeding tegenover staan. Het moet ook doorbelast kunnen worden naar de consument.										
Adviseur	Interview 4:	Je moet het bedrijf wel optimaliseren en geen onrealistische doelen stellen										
		De zwakste schakel binnen het bedrijf zal de acceptatiegraad bepalen.										
Varkenshouder	Interview 5:	Haalbaar en betaalbaar										
Varkenshouder	Interview 6:	Maar zorg dat je een proactieve houding aanneemt										
Melkvee-houder	Interview 7:	Accepteren is niet voor elke boer gelijk. Boeren met veel grond denken anders dan boeren zonder veel grond.										
Melkvee-houder	Interview 8:	Bij detailbeleid (de boer vertellen hoe het moet) is de acceptatie weg.										
Adviseur		Dus de overheid moet de ruimte geven voor sector-eigen ontwikkelingen.										
	Interview 8:	Als iedereen aan dezelfde eisen voldoet, dus ook vergunningen op orde hebben, dan kunnen we verder praten.										
		Tot die tijd is de grens aardig bereikt.										
Melkvee-houder	Interview 9:	We hebben al veel gedaan. De grens is al grotendeels bereikt. Het gaat veel te ver.										
Varkenshouder	Interview 10:	Nee, maar aan dat de lobby nog wel goed is in Nederland om er goed uit te komen.										
		De grens ligt ook een stukje in het mestbeleid, bij het continue aanscherpen van de gebruiksnormen.										
		Akkerbouwers geven aan dat de grond aan het verschromelen is.										

		Antwoorden vraag 9									
		Is er een stikstofprobleem in Nederland?									
Makelaar	Interview 1:	Ik denk dat dat nog wel meevalt. Als je ziet hoe de gemiddelde natuur erbij staat NU vergeleken met 30jr geleden.. is er veel gebeurd en verbeterd									
Makelaar	Interview 2:	Als ik de kaartjes zie is er een probleem. Waar is een kaart over ammoniak of NOx, om te zien waar het meest vandaan komt? Ook op Europees niveau zodat vergeleken kan worden met andere landen. En dan eens weer kijken wat het probleem is voor Nederland.									
Adviseur	Interview 3:	Op basis van de wetgeving wel. Europees gezien staat Nederland niet alleen, zo kan Duitsland ook best een stikstofprobleem hebben, in een bepaalde regio									
Adviseur	Interview 4:	Je kunt het nooit oplossen, maar wel optimaliseren. Het is wel een probleem geworden door alle regels en wetten Het verdient wel aandacht maar of het problematisch is is de volgende vraag.									
Varkenshouder	Interview 5:	Nee. Teveel gebieden aangewezen; onnodig moeilijk gemaakt.									
Varkenshouder	Interview 6:	Het heeft wel aandacht nodig, maar een probleem is het niet Dat het probleem op de boeren wordt afgewimpeld is niet terecht.									
Melkveehouder	Interview 7:	Er zit een verschil in de vorm van stikstof, namelijk ammoniak en stikstofoxide. Ammoniak zal meer een kringloop in zitten. Ja omdat de uitgangssituatie zo krap is.									
Adviseur	Interview 8:	De normen worden zo ver aangehaald dat er vanzelf weer een probleem ontstaat. Nee. Er is genoeg te koop qua stikstof- of ammoniakrechten. In de randstad wordt het wel een probleem want daar zijn geen genoeg boeren om voldoende stikstof vrij te krijgen.									
Melkveehouder	Interview 9:	In het westen is het een probleem. Hier in het oosten nog niet zo zeer want daar is genoeg om te verplaatsen wanneer dat nodig is. Niet zo zeer uit de landbouw. Tijdens de corona-lockdown werd er gewoon mest uitgereden maar de lucht werd veel schoner.									
Varkenshouder	Interview 10:	Dit lijkt er dan toch op dat de meeste vervuiling uit de industrie/luhtvaart komt. Is wellicht een probleem maar er moeten prioriteiten worden gesteld. Moet Schiphol de grootste luchthaven zijn en blijven? De groei van de bevolking zorgt ook voor een deel van de groei van de stikstofuitstoot.									

		Antwoorden vraag 10									
		Is het verlies aan biodiversiteit en/of natuur echt een probleem of moet het geaccepteerd worden zoals het is? (Als 'nieuwe natuur')									
Interview 1:	Makelaar	Wij moeten wel zuinig zijn op de natuur die we hebben. Maar we moeten accepteren dat zolang we niks doen aan de groei van de mensheid dat bepaalde soorten verdwijnen Wat vindt de burger van natuur? Wat verstaat de burger onder natuur?									
Interview 2:	Makelaar	Niet overdreven pushen omte behouden, al helemaal niet voor iets wat er niet is.									
Interview 3:	Adviseur	Een probleem is het niet, maar we moeten er wel zuinig op zijn									
Interview 4:	Adviseur	Terug naar een oudere biodiversiteit, als 30jaar terug, is niet haalbaar.									
Interview 5:	Varkenshouder	Biodiversiteit is goed maar het moet in een juiste balans zijn.									
Interview 6:	Varkenshouder	Op gegeven moment moet je een bepaalde vorm van biodiversiteit accepteren.									
Interview 7:	Melkvee- houder	Het moet geaccepteerd worden. Nieuwe natuur creëren bestaat bijna niet									
Interview 8:	Adviseur	Er wordt wel te overdreven gereageerd over dat er mogelijk soorten verdwijnen. Soorten verdwijnen en komen erbij, dat is iets van alle tijden.									
Interview 9:	Melkvee- houder	Er ligt een maatschappelijke vraag. Men wil graag meer biodiversiteit.									
Interview 10:	Varkens- houder	Echter wanneer er discussies ontstaan over dat er teveel 'kale' graspercelen zijn, krijgt het verhaal een andere wending. Landbouwpercelen zijn in principe productiemiddelen en geen natuurland.									
Interview 11:	Adviseur	Een gecreëerd probleem. Echte natuur is er niet. De natuur past zichzelf wel aan.									
Interview 12:	Melkvee- houder	Er wordt veel verteld maar je weet niet hoe slecht de natuur er echt voor staat. De overheid kun je er niet zo zeer op geloven.									
Interview 13:	Varkens- houder	Zodabemesten moet goed zijn voor het milieu maar is wel slecht voor de biodiversiteit. Waar doe je dan goed aan?									
Interview 14:	Varkens- houder	Biodiversiteit moet wel bewaard worden. Er moet wel aandacht voor zijn.									
Interview 15:	Varkens- houder	Nieuwe natuur is geen goed idee, dat gaat niet werken en is onnatuurlijk. De boer kan hier ook iets in betekenen maar daar moet ook een compensatie voor zijn.									

		Antwoorden vraag 11									
		Wat vindt u van de manier om economische activiteiten (zoals woningbouw e.d.) toegang te geven door stikstofruimte weg te halen bij de landbouw?									
Makelaar	Interview 1:	Als het in beeld is wat iedereen doet en het kan bijdragen tot een gemeenschappelijk doel, dan is er toch niks mis mee? Als heel NL weet hoe het is gesteld met de stikstof.. kan daar een algemeen (Europees) beleid op ontwikkeld worden.									
Makelaar	Interview 2:	Ik weet niet of het verantwoord is, ik weet niet wat de werking is van ammoniak of NOx. Het moet echter niet zo zijn om de woningbouw te laten profiteren van de landbouw.									
Adviseur	Interview 3:	Niet juist. Ook voor de andere sectoren geldt dat er een compensatie tegenover moet staan dat kan bijna alleen maar uit de landbouw komen. De woningbouw moet ook door.									
Adviseur	Interview 4:	Als in het antwoord van vraag 7 (N verlaasen) een verdienmodel zit, kan het best reëel zijn Het is meer een emotionele discussie (begrijpelijk), maar men moet het in perspectief zien. En voor sommige boeren (stoppende bedrijven) kan het meer als een kans bieden dan als een bedreiging.									
Markenhouder	Interview 5:	Prima. Voor stoppende ondernemingen is het goed wanneer ze de stikstofruimte goed kunnen verkopen. Alles in de landbouw behouden gaat toch niet lukken.									
Markenhouder	Interview 6:	NOx is niet uit te wisselen voor NH3.									
Markenhouder	Interview 7:	Gem. heeft elke 2 mensen een woning. Dat moet genoeg zijn. Wees creatiever met de woningen en vrijstaande panden. Scheiden gebeurt veel en elk van het stel vindt dat ze recht hebben op een woning. In die zin is het eigenlijk niet normaal, in de zin van dat de ene tak van sport moet bloeden voor de andere tak. Echter, wanneer er een fatsoenlijke vergoeding tegenover staat kan het de keuze zijn van de ondernemer zelf. Dan kan het een kans zijn.									
Markenhouder	Interview 8:	Het kan wel maar je moet een maximum stellen aan de hoeveelheid ammoniak te verkopen buiten landbouw. Dan blijft er voldoende binnen de landbouw en wordt de prijs ook niet opgedreven door te hoge biedingen vanuit de industrie.									
Markenhouder	Interview 9:	Slaat nergens op. Er zijn teveel mensen in Nederland, daar moet ook over nagedacht worden.									
Markenhouder	Interview 10:	Als ze menen dat er woningen gebouwd moeten worden en dat moet bij de landbouw weggkomen, dan moeten ze gewoon ervoor betalen. Er moet wel rekening gehouden met hoeveel werk de landbouw ook levert. Als uiteindelijk de helft van de landbouw verdwijnt, verdwijnt er ook heel veel werk.									

Antwoorden vraag 12									
Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 10 jaar uit?									
Interview 1:	Ligt aan het beleid. Met pappen en nathouden val je van het ene in het andere probleem. Over 10 jaar kan de stikstof wel een rinkelende in de vijver zijn. Als je het vergelijkt met andere problemen die ons boven het hoofd hangen.. (van't gas af, co2, lawaai), dan hebben ze het over 10 jaar niet meer over deze stikstofdiscussie. Als we de monden moeten blijven voeden en 't zelfde blijven eten, en 25% van de Europese landbouwgrond bijv. biologisch moet zijn, dan is er te weinig landbouwareaal. Er komt een high-tech landbouw (beter dan nu). Wereldwijd gezien zouden we moeten intensiveren								
Interview 2:	Een kwart minder vee zal de eerste stap zijn. De opkomst van het vegetarisch zijn en de bio-industrie zal ook zijn verdere opmars doen. Het beter promoten van de landbouw lijkt nog niet te gaan gebeuren.								
Interview 3:	Aantal bedrijven krimpt enorm. Er zullen wel bedrijven met nevenactiviteiten bijkomen Landbouwgrond blijft wel landbouwgrond maar er zullen wellicht aanpassingen moeten komen zoals het randenbeheer enz. Daar zal misschien wel een verrijking van de diversiteit komen.								
Interview 4:	We gaan naar grondgebondenheid toe. De technieken gaan door en zullen blijven ontwikkelen. De intensieve veehouderij zal in staat zijn om de emissies te reduceren tot zo goed als nul.								
Interview 5:	Verregaande professionalisering. De intensieve veehouderij heeft zich al ver ontwikkeld, maar zullen nog wel wat dieren nog wel erg ontwikkelen.								
Interview 6:	Schaalvergroting gaat door. Dit doordat de kostprijs kan gaan stijgen door verdere maatschappelijke wensen die invloed hebben in de politiek. Automatisering zal ook toenemen omdat arbeidskrachten schaars worden.								
Interview 7:	De landbouw zal doorgaan zoals het nu is. De kleineren zullen waarschijnlijk afvallen, tenzij zij een andere tak van sport erbij naast hebben. De prijzen zullen dan wel structureel omhoog moeten om te voldoen aan alle eisen.								
Interview 8:	Veel minder boeren. Die zijn dan inmiddels gestopt. En daardoor lossen veel problemen zichzelf op.								
Interview 9:	Schaalvergroting gaat wel door maar waar zal het eindigen? Aantal boeren wordt minder en aantal stuks dieren wordt minder.								
Interview 10:	Moelijk te overzien verder door alle regel- en wetgeving. Maar het harde groeien is er wel af. Aantal bedrijven en dieren krimpt. De overblijvende worden groter en efficiënter. Het kleinschalige blijft over voor de kleine nichemarkt.								

Antwoorden vraag 13									
Hoe ziet de Nederlandse landbouw er volgens u over 20 jaar uit?									
Interview 1:	Europa moet de boot niet missen, anders gaan andere landen ons voorbij. Dit geldt ook voor de ontwikkelingen op gebied van landbouw De NL'se landbouw heeft over 20 jaar nog meer kennis van zaken dan nu. Zeer high-tech.								
Interview 2:	De helft minder vee lijkt het wel op aan te gaan. Dit heeft ook te maken met het mogelijk veranderende beeld dat Nederland voor de wereld produceert.								
Interview 3:	Ben benieuwd in hoeverre de intensieve veehouderij nog in Nederland zit. Extensivering komt ruimte voor.								
Interview 4:	Is er dan nog intensieve veehouderij?								
	Technisch kan er een totaal emissiearme stal ontwikkeld worden maar in Oost-Europese landen kan het totaal-plaattje (varkens, grote stallen, veel grond en voer) eenvoudiger gerealiseerd worden. Dit kan ook van invloed zijn op het voortbestaan van de Nederlandse intensieve veehouderij.								
Interview 5:	De landbouw zal nog heel iets verder krimpen qua ondernemers, in dieraantallen niet zo zeer. Maar blijft een goede basis over.								
Interview 6:	Trend van 10 jaar zet zich wel door. Maar er komen nog grotere bedrijven die 95% van het voedsel produceren. Verder 5% van het voedsel komt van 'belevingsboerderijen', om een keer te kijken als burger zijnde. Het voedsel hiervan zal erg duur zijn.								
Interview 7:	Ook kan er gedacht worden aan integratie met meerdere bedrijven (zoals 10 bedrijven met +- 100 koeien) die samen toch 1000 koeien melken.								
	De bedrijven zullen nog intensiever zijn omdat de wereldbevolking anders niet gevoed kan worden.								
	Het voeden van de wereldbevolking is alleen mogelijk door grond intensief te gebruiken om er zo veel mogelijk nutriënten af te halen.								
Interview 8:	In het verlengde van de 10 jaar blijven er minder boeren komen								
	Het grootste probleem qua stikstof uitstoot is dan niet meer de landbouw maar het aantal mensen.								
Interview 9:	Als het op deze manier doorgaat blijft er weinig van agrarisch Nederland over. Een aantal grote boeren zullen overblijven.								
Interview 10:	De agrarische sector zal voor een groot deel verdwijnen.								
	Het vlees zal voornamelijk in het buitenland geproduceerd worden. Het hangt erg af van wat de regering wil. In een positief geval kan er wel een kans zijn om toch een mooie sector te behouden in NL. Mensen blijven wel vlees eten.								

